

Bilimlerin Konusu Üzerine Bir Tartışma: Molla İzârî'nin (ö. 901/1496) *el-Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'î's-şidâd Adlı Risalesinin Tahkik ve İncelemesi*

A Discussion on the Subject of the Sciences: An Examination and Critical Edition of Mullâ İzârî's (d. 901/1496) Treatise *al-Ajwiba 'alâ I'tirâdât al-Sab' al-Shidâd*

Eşref Altaş¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Eşref Altaş (Doç. Dr.),
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: esref.altas@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9758-510X

Başvuru/Submitted: 12.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.01.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
08.01.2023
Kabul/Accepted: 23.01.2023

Atıf/Citation: Altaş, Eşref. Bilimlerin Konusu Üzerine Bir Tartışma: Molla İzârî'nin (ö. 901/1496) *el-Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'î's-şidâd Adlı Risalesinin Tahkik ve İncelemesi*. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 205-242.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1218163>

ÖZ

Bu makalenin konusu Osmanlı âlimi Molla İzârî'nin *el-Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'î's-şidâd* adlı eserinin tahkik ve incelemesidir. Molla İzârî'nin eseri, Molla Lutfi'nin *es-Seb'u's-şidâd* adlı eserine karşı yazılmış bir reddiyedir. Her iki eserin müellifi, Osmanlı padişahlarından II. Bayezid'in huzurunda bir tartışma yapmışlar ve bu tartışmada ele alınan meseleler sultanın isteğiyle önce Molla Lutfi tarafından bir risale olarak kaleme alınmış, ardından da yine padişahın isteğiyle Molla İzârî eserini yazmıştır. Molla Lutfi ve Molla İzârî arasındaki tartışmanın merkezi noktası "bilimlerin konusu" meselesidir. Bu arka plana bağlı olarak bu makalede öncelikle müellif tanıtıldı. Ardından eserin adı, telif tarihi ve telif sebebi yazıldı. Risalenin içeriği tartışıldı. Molla İzârî'nin cevaplarına zemin teşkil eden sorular ve onun verdiği cevaplar sıralandı. Bu çerçevede hikmet, umûr-ı âmme, ilm-i ilâhî, felsefe-i ülä gibi metafizikle ilgili alan ayrımlarının anlamı üzerinde duruldu. Bu isimlerle ortaya çıkan bilimlerin konusu, konuların birbirinden ayrışması gibi bilim felsefesini ilgilendiren meseleler ele alındı. Felsefe, kelâm, hesap ilmi ve aritmetik gibi bilimlerin konuları ile ilgili ileri sürülen itirazlar ve bu itirazlara verilen cevaplar analiz edildi. İlgi çekici problemlerden biri olarak bilimlerdeki ortak meselelerin burhan türüyle ayrışıp ayrışmayacağı da ele alındı. Makale boyunca Molla Lutfi ve Molla İzârî arasındaki meselelere yaklaşım bakımından ortaya çıkan farklılıklara değinildi. Özellikle Molla İzârî'nin Molla Lutfi'yi hafife alan ifadelerinin arka planı gösterilmeye çalışıldı. Neticede, Molla İzârî'nin risalesinin Molla Lutfi'nin Seyyid Şerif Cürçânî'ye karşı itirazlarına karşı bir reddiye olarak yazıldığı gösterildi. Nihayet metnin tahkiki yapıldı ve metinde alıntılanan klasik kaynaklar tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Molla İzârî, Molla Lutfi, *es-Seb'u's-şidâd*, Osmanlı Düşüncesi, Bilimlerin Konusu.

ABSTRACT

The object of this article is to examine and provide a critical edition of the work *al-Ajwiba 'alâ i'tirâdât al-Sab' al-shidâd*, written by Ottoman scholar

Mullâ İzârî. This work by Mullâ İzârî is a rebuttal of Mullâ Lutfî 's work, *al-Sab' al-shidâd*. Both of these authors had held a discussion in the presence of the Ottoman Sultan Bayezid II. Mullâ Lutfî by royal command wrote the issues discussed in their debate as a treatise, after which Mullâ İzârî as well wrote his work by royal command. Based on this background, I first present Mullâ İzârî, followed by the name and date of the work and the reason it had been written. I discuss the contents of the treatise and specify the questions that comprised the basis for Mullâ İzârî answers, as well as his answers to these questions. I determined that this treatise was written as an objection to Mullâ Lutfî 's objection against Jurjânî. I show that the main point of debate between Mullâ Lutfî and Mullâ İzârî was the issue of the subjects of sciences. Within this framework, I elaborate on the meaning of distinction among sciences related to metaphysics, such as philosophy, common things, theology, and *prote philosophia*. I discuss the issues pertaining to the philosophy of sciences, such as the subjects of these aforementioned sciences and their distinctions, and analyze the objections raised about the subjects of sciences such as philosophy, *kalâm*, calculations (*al-hisâb*), and arithmetic (*al-'adad*), as well as the answers given to these objections. As an interesting problem, I discuss whether the type of proof could differentiate the common issues in the sciences. Throughout the article, I address the differences between how Mullâ Lutfî and Mullâ İzârî approached the same issues. I especially attempt to show the background of Mullâ İzârî's comments underestimating Mullâ Lutfî. Lastly, I edit the text critically and show all the classical resources cited in the text one by one.

Keywords: Mullâ İzârî, Mullâ Lutfî, *al-Sab' al-Shidâd*, Ottoman Thought, Subject of Sciences

EXTENDED ABSTRACT

In the Islamic history of philosophy, especially in the Ottoman era, some interesting topics were widely known to have been discussed among scholars. These discussions continued into the reign of Bayezid II (1481-1512) as well. Two of the prominent participants in these discussions were Mullâ Lutfî and Mullâ İzârî, with both verbal and written debates having occurred between these two scholars, one of these being the debate concerning the subjects of sciences.

The discussions on the subjects of sciences and the unity, differentiation, boundaries, and interrelations among the subjects of the sciences became widespread in Islamic thought with the examinations by Ibn Sînâ and Fârâbî concerning the scientific method. In the post-classical period, this topic was discussed in logic and fiqh books in particular. The discussion was brought up once again in the Ottoman era with Mullâ Fanârî's conceptualization of *jihat al-wahda* [the direction of unity of the subjects] regarding the subjects of science.

While the discussions on *jihat al-wahda* continued, a new debate centered on Jurjânî's works was sparked with Mullâ Lutfî's work *al-Sab' al-shidâd*. The treatise analyzed in this article was written by Mullâ İzârî by order of Sultan Bayezid II to evaluate the seven objections that Mullâ Lutfî had subjected to Jurjânî's work. Hatîpzâda and the author of *Risâlat fî daf' al-shubah*, as well as other unknown scholars, also participated in this debate. Thus, Mullâ İzârî's treatise can be accepted as part of the works examining the subject of science, which also includes the *Risâlat fî daf' al-shubah*, Tâshkubrîzâdah's *al-Liwâ al-marfû'*, and treatises on *jihat al-wahda*.

Mullâ İzârî quoted all of Mullâ Lutfî's questions directly; however, his quotations from

the scholars were not found to be reliable due to the lack of proof from the original sources. Mullā İzārī tried to answer Mullā Lutfī's questions mostly by citing from Ibn Sīnā's book *al-Burhān*. He did not agree with Mullā Lutfī on any of the seven issues and condemned him for making unfair criticisms of scholars such as Ibn Sīnā, Urmavī, and Jurjānī.

According to Mullā İzārī, if Mullā Lutfī had read and fully grasped the works of these scholars, he would have seen that his criticisms were unnecessary and had already been answered in the texts. Because to Mullā İzārī, the answers to the questions on the subject were compiled in the old books, especially in Ibn Sīnā's *al-Shifā*, *al-Mantiq*, and *al-Burhān*, whether obvious or inferred. Therefore, Mullā İzārī answered the criticisms by presenting a compilation of answers from the old works, centering the authority on the names mentioned in the Ottoman ulama.

Mullā Lutfī believed that Jurjānī had false beliefs about the subject of sciences. He supported his claims by quoting Jurjānī's works and giving examples about the subjects of metaphysics, *kalām*, physics, calculations, arithmetic, and astronomy.

The first discussion about the subjects of the sciences starts with the subject of metaphysics. While criticizing Mullā İzārī, Mullā Lutfī characterized metaphysics as the science that investigates general things; meanwhile, Mullā İzārī emphasized metaphysics to be a system of science with subsections.

Jurjānī considered numbers to be the subject of calculations, while Mullā Lutfī accepted them to be the subject of arithmetic. Mullā İzārī, on the other hand, stated that scholars such as Ibn Sīnā, Urmavī, and Fārisī in the classical period had also considered numbers to be the subject of calculations and therefore Jurjānī cannot be criticized in this regard.

Mullā Lutfī accused Jurjānī of violating the principle that sciences differ from each other through their subjects and attempting to differentiate the sciences by the type of evidence used. Mullā İzārī, however, stated that the issues can be separated based on different perspectives.

Mullā Lutfī's criticisms contained exciting questions for the science of his era. In contrast, Mullā İzārī had responded to these criticisms mostly by quoting previous work. Therefore, that Mullā İzārī chose not to take the issue forward but instead to only refer to previous classics appears problematic according to the tradition. As a matter of fact, according to the investigations of Tāshkubrīzādah, Mullā İzārī's responses were unable to answer Mullā Lutfī's objections.

Lastly, this article attempts to indicate the level to which the issue of the subject of the sciences had been discussed in detail and to exemplify the conceptualizations of authority, in particular those of Mullā Lutfī and Mullā İzārī regarding great scholars such as Ibn Sīnā, Urmavī, Qutb al-Dīn al-Rāzī, and Jurjānī in the Ottoman scientific tradition. In order to facilitate modern researchers' and readers' ability to access discussions on the subjects of the sciences, this article has also made a critical edition and analysis of Mullā İzārī's manuscript.

Giriş

İslam düşünce tarihinde, özellikle de Osmanlı döneminde âlimler arasında bazı ilgi çekici konuların tartışıldığı malumdur. Osmanlı âlimleri arasındaki sözlü ve yazılı tartışmalar özellikle Fatih döneminde (1444-1446, 1451-1481) ilmi hayatın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu tartışmalar II. Bayezid döneminde (1481-1512) de artarak devam etmiştir. Bu dönemdeki tartışmalara katılanların önde gelen isimlerinden biri Molla Lutfî (ö. 900/1495), öteki de Molla İzârî'dir (ö. 901/1496).

Molla Lutfî ile Molla İzârî arasında geçen bazı ilmî tartışmalar kaynaklarda kayıtlı olmakla birlikte, ikili arasında kaydı bize ulaşmamış başka mübahaselerin de gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Bildiğimiz tartışmalardan biri Hac ayetlerinin (el-Bakara 2/196-200) tefsiriyle ilgilidir. Molla Lutfî, konuyla ilgili bir risale kaleme almış,¹ Molla İzârî, Kıvâmüddin Kâsım b. Ahmed el-Cemâlî ve Müeyyedzâde ise bu risaleye reddiyeler yazmışlardır.² İkili arasındaki bir başka tartışma Sultan II. Bayezid'in huzurunda abdesti bozan şeyler (*nevâkisu'l-vudû'*) hakkında gerçekleşmiştir. Söz konusu münazarada Molla Lutfî, Molla İzârî'ye hakaretler içeren eleştiriler yönelmiştir.³ İkili arasında nükte,⁴ hiciv⁵ ve latife tarzında başka tartışmaların da gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Örneğin Molla Lutfî, Sultan II. Bayezid tarafından Edirne'deki Dârülhadis'e, medresenin bilinen ücreti olan elli akçe yerine kırk akçe yevmiye ile tayin edilince Molla İzârî istihza amacıyla şu şiiri okumuştur:

“Ey dehr aceb hadisedür ki hades itdün / Bünyadını ilmün yıkuben heba itdün / Bir dehriye yer etmek için Dâr-ı hadis'i / Hazfeyledün onunu ve dârülhades itdün.”⁶

- 1 Risale hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Sacit Kurt, “Şehit Edilmiş Bir Molla: Molla Lutfî ve Bakara Suresi 196-200 Ayetlerinin Tefsirine Dair Risalesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler*, 3 Cilt (Tokat: Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti., 2015), 195-204.
- 2 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'i'l-kütüb ve'l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1941), 1/860; Orhan Şaik Gökyay - Şükür Özen, “Molla Lutfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 30/257; Müeyyedzâde'nin katıldığı tartışmalardan biri için bk. Osman Demir, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Teorik Fizik Tartışmaları: Müeyyedzâde'nin Şubhetü'l-Âmme Risalesinde Hareket-Mekân İlişkisi”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*, 5 Cilt (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 388-400.
- 3 İsmet Parmaksızoğlu, “Molla Lutfî ile İlgili Yeni Bir Belge”, *Belleten* 44/76 (1980), 676.
- 4 Aysun Sungurhan-Eyduran, *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-Şu'ara (inceleme-tenkitli metin) (2 cilt)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1999), 2/45-46.
- 5 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'l-tevarih*, çev. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5/216.
- 6 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'l-tevarih*, çev. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5/216-217; Şiirde Arapça «ح د ث» kökünden gelen kelimelerle, özellikle دار الحديث kelimesi دار الحدث kelimesine dönüştürülerek bir latife yapılmıştır. Kelime birincide medrese ismine uygun olarak Dârülhadis, ikincide ise ح harfi -ki ebced hesabıyla 10 sayısına tekabül eder- hazfedilerek, elli akçelik mansıbın kırk akçeye indirilmesine telmihen kenef anlamında Dârülhades şeklinde okunmuştur. Böylece şiir şöyle bir anlam kazanmıştır: “Ey dehr acayip bir olaydır ki yeni bir iş yaptın; İlmin bütün temelini yıkarak saçma bir iş yaptın; Bir dinsize mekân kılmak için Dârülhadisi, on akçesini eksiltip [kelimeden ح harfini hazfetmek suretiyle] darülhades yani kenef yaptın.” Aslında şiir, ilk önce Molla Lutfî tarafından Ali Kuşçu ile birlikte İran'dan gelip geleneksel maaşın on akçe ekşiğiyle Edirne Dârülhadis medresesine atanan Molla Fahrî için şöyle söylenmiştir. “Ey dehr 'aceb hâdisedür

Bu makalenin konusu ise Molla Lutfi ve Molla İzârî'nin bir başka tartışmaları yani bilimlerin konusu hakkındaki tartışmalarıdır. Bilimin konusu, konunun birliği, konuların birbirinden ayrışması, konuların sınırları ve tedahülleri gibi meseleler ilk olarak Aristoteles'in (m.ö. 322) *İkinci Analitikler*'inde tartışılmıştır.⁷ İslam dünyasında ise İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *eş-Şifâ: el-Burhân* adlı eserinin II.7, III.3, III.8 numaralı fassları tartışmaların temel kaynağı hüviyetindedir. İbn Sînâ sonrasında bu mesele mantık, fıkıh usulü ve tefsir gibi dini bilimlerde de ele alınmıştır. Problem Kâtibi'nin (ö. 675/1277) *eş-Şemsiyye* adlı eserinde ve şerhlerinde özellikle “mantığın konusu” ve “burhan” başlıklı bölümlerde,⁸ Sadrü'sş-şeria'nın (ö. 747/1346) *et-Tenkîh*'inde ve şerhlerinde fıkıh usulünün konusu bağlamında ele alınmıştır.⁹ Benzer tartışmalar Molla Fenârî (ö. 834/1431) eliyle tefsir ilminin konusuna da nakledilmiş, yine Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye*'si ve haşiyelerinde cihet-i vahdet adıyla incelenmiştir.¹⁰ Molla Lutfi'nin meseleyi yeniden gündeme getirmesiyle ve hedef tahtasına Cürcânî'yi koymasıyla tartışmalar yeniden alevlenmiştir. Bu bağlamda Molla Lutfi, önce Cürcânî'nin *Hâşiyeye 'alâ Levâmî'* adlı eseri üzerine yazdığı haşiyede meseleyi incelemiştir¹¹ ve bilahare II. Bayezid huzurunda sözlü olarak müzakere etmiştir. Bu müzakereye Molla İzârî, Hatipzâde ve *Risâletü def'i 'ş-şübeh* adlı eserin müellifi gibi isimleri meçhul başka âlimler de katılmıştır.¹² Ardından sultanın emriyle önce Molla Lutfi *es-Seb'u 'ş-şidâd* adlı eserini¹³ ve sonra da Molla İzârî konuyla ilgili risalesini yazmıştır. Molla Lutfi'nin çağdaşı bir başka hasmı ise *Risâletü def'i 'ş-şübeh* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁴ Nihâyet Taşköprülüzâde *el-Livâü'l-merfû'* adlı eserinde tarafların görüşlerini değerlendirmiştir.¹⁵ Böylece yeni bir literatür ortaya çıkmıştır.

kim hades itdün / Bünyâdını yıkdun heme 'ilmün / abes itdün / Bir dehrîye yir olmagiçün dâr-ı hadisün / Nakz eyleyüben onımı dârü'l-hades itdün". Aysun Sungurhan-Eyduran, *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü 'ş-Şu'ara (inceleme-tenkitli metin) (2 cilt)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1999), 2/216.

7 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2005), I/XIII (78a-79a), I/XXVII (87a), I/XXVIII (87ab).

8 Kutbüddin er-Râzî, *Tahrîrü'l-kavâ'idü'l-mantukiyye fî Şerhi Risâleti 'ş-Şemsiyye* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1948), 170-171.

9 Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşeria, *et-Tavzîh alâ 't-Tenkîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1957), I/141-142, 146, 149, 152, 154; Sa'deddin Tefâtânî, *Şerhu 't-Telvîh ale 't-Tavzîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1957) içinde.

10 Bu mesele bir kısım Osmanlı düşünürü tarafından cihet-i vahdet başlığıyla incelenmiştir. Ancak bizim ele aldığımız literatürde cihet-i vahdet ifadesi kullanılmamaktadır. Cihet-i vahdet tartışmaları için bk. Kenan Tekin, "Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. yy Osmanlı İlim Düşüncesi", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler; Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd., 2 Cilt (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 23-45.

11 Molla Lutfi, *Hâşiyetu Mevlânâ Lutfi alâ Hâşiyet-i [Şerhi 'l-Metâli li 'l-Cürcânî* (Millî Kütüphane, Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43).

12 Risalenin müellifinin Molla Lutfi ile tartıştığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "Bu itirazcıya [yani Molla Lutfi'ye] muhavere esnasında defalarca söyledim ki...". *Risâle fî def'i 'ş-şübeh 'an havâşî mebhâsi 'l-mevzû' min kibelî 'ilmi 'l-kelem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2271), 7a.

13 Risale için bk. Eşref Altaş, "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u 'ş-şidâd' Adlı Risalesinin Tahkik ve Değerlendirmesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 1-50.

14 Risale için bk. *Risâle fî def'i 'ş-şübeh* (Ayasofya, 2271).

15 Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû' fî halli mebhâsi 'l-mevzû'*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: İlem, 2022).

Bilimlerin konusu literatürü farklı boyutlarıyla çok daha genişdir. Ancak özellikle *es-Seb 'u 'ş-şidâd* ve ona bağlı olarak gelişen literatüre özellikle Molla Lutfi hakkında yapılan çalışmalarda ismen atıf yapılmıştır. *es-Seb 'u 'ş-şidâd*'ın içeriği hakkında ise Yaltkaya,¹⁶ Altaş¹⁷ ve Kılaç¹⁸ çalışmaları vardır. Ancak makalemizin konusu olan Molla İzârî'nin eseri özelinde bir çalışma bulunmamaktadır. İşte bu makale, bilimlerin konusu çerçevesinde yapılan bu tartışmaların bir ürünü olan Molla İzârî'nin *el-Ecvibe 'alâ i 'tirâzâtî's-Seb 'i 'ş-şidâd* adlı risalesinin tahkiki ve incelemesini içermektedir. Konunun teorik arka planı ise aşağıda risalenin incelenmesi bölümünde yapılacaktır.

A. Araştırma ve İnceleme

1. Müellif Molla İzârî: Hayatı ve Eserleri

Tam künyesi Kâsım b. Abdullah el-Bağdâdî er-Rûmî el-Hanefî el-Germiyânî'dir.¹⁹ Kâsım Çelebi ve Mollâ İzârî olarak tanınmıştır.²⁰ Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Germiyanlı yani Kütahyalıdır.²¹ Divan şairi Şeyhî'nin kız kardeşinin oğludur.²² Zamanının ünlü bilginlerinden ders aldıktan sonra Müftü Abdülkerim Efendi'nin hizmetine girmiştir.²³ Eğitiminden sonra Amasya'da müderrislik yapmıştır. Bilahare İstanbul'da sırasıyla Eyüp Sultan Medresesi, Kalenderhane Medresesi ve Edirne'de Üç Şerefeli Medrese'de müderrislik yapmış ve nihayet Sahn-ı Semân müderrisliğine tayin edilmiştir.²⁴ Molla İzârî, Sahn-ı Semân müderrisi iken 15 Ramazan 901 (28 Mayıs 1496) tarihinde vefat etmiştir.²⁵ Kabri Eyüp Türbesi civarındadır.²⁶

Molla İzârî'nin hayatı ile ilgili işaret etmemiz gereken bir nokta, onun ele aldığımız tartışmadaki hasmı Molla Lutfi'nin idamıyla ilgili rolüdür. Molla Lutfi'yi yargılayan âlimler heyetinde Molla İzârî de vardır. Ancak heyet arasında Molla Lutfi'nin idamı konusunda görüş ayrılığı çıkmış ve bir görüşe göre Molla İzârî sürgünle yetinilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.²⁷

16 M. Şerafettin Yaltkaya, "Molla Lûtfî", *Tarih Semineri Dergisi* 2 (1938), 35-59.

17 Eşref Altaş, "Felsefe Nedir? Cürcânî'den Taşkoprülüzâde'ye Hikmetin Konusu Üzerine Bir Tartışma", *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*, ed. İhsan Fazlıoğlu - İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem, 2020), 233-261; Altaş, "Molla Lutfî'nin 'es-Seb 'u 'ş-şidâd' Adlı Risalesi".

18 Fatıma Sümeyye Kılaç, "İlimlerin Mevzûsuna Dair Bir Tartışma: Molla Lutfî'nin es-Seb 'u 'ş-Şidâd Risalesi", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020).

19 Ahmed Efendi Taşkoprüzâde, *eş-Şekâiku 'n-nu 'mâniyye fî ulemâi 'd-devleti 'l-Osmaniyye* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Araştırma Merkezi, 1985), 284; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü 'l-ârifin esmâü 'l-müellifin ve âsârü 'l-musanifin*, ed. Kılıslı Rifat Bîlge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnal (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/831.

20 Taşkoprüzâde, *eş-Şekâik*, 284; Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmî 'i-l-kütüb ve 'l-fünûn*, ed. M. Şerafettin Yaltkaya - Kılıslı Rifat Bîlge (Beyrut: Dâru İhyâi 'l-Türâsi 'l-Arabi, 1941), 2/1892.

21 Bağdatlı, *Hediyetü 'l-ârifin*, 1/831; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, ed. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman (Ankara: Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1996), 3/873.

22 Taşkoprüzâde, *eş-Şekâik*, 284; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3/873.

23 Taşkoprüzâde, *eş-Şekâik*, 284.

24 Taşkoprüzâde, *eş-Şekâik*, 284.

25 Bağdatlı, *Hediyetü 'l-ârifin*, 1/831; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3/873.

26 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3/873.

27 Parmaksızoğlu, "Molla Lutfî İle İlgili Yeni Bir Belge", 676; Parmaksızoğlu İzârî'nin idam hükmünden yana

Ancak Mecdî Efendi'ye göre Molla İzârî ve Molla Hatîpzâde Molla Lutfî'nin "öldürülmesine ve kanının akıtılmasının mubah olduğuna duraksamaksızın hüküm" vermişlerdir.²⁸

Muhtelif kaynaklarda Molla İzârî'ye nispet edilen eserler şunlardır:

[1] *el-Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i'ş-şidâd*: Molla İzârî'nin Molla Lutfî'nin es-*Seb'u'ş-şidâd*'ına yazdığı reddiyedir. Eser bu makalenin konusu olduğundan hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

[2] *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf: Şerhu'l-Mevâkıf*'ın ilahiyat bahislerinden beşinci mevkîfın dördüncü mersadının dördüncü maksadının sonuna kadar olan kısmı üzerine haşiyeleri muhtevîdir. Bu eserin h. 940 h./1533 m. yılında İstanbul'da Taceddin b. Hüseyin tarafından istinsah edilmiş bir nüshası Adana İl Halk Kütüphanesi, 175 numaradadır. Ayrıca Atîf Efendi Kütüphanesi Atîf Efendi, 1570/2 numarada kayıtlıdır.

[3] *Ta'lîka 'alâ ba'di Hâşiyeti'l-Metâli' li's-Seyyid*: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 1049 numarada 75-90 arasında kayıtlıdır.

[4] *Risâle fi İsbâti nisbeti'î-tâmme*: Adana İl Halk Kütüphanesi 139/1 numarada bulunan bir varaklık bir risaledir.

[5] *el-Felâsîfetü'l-inâdiyeti'l-ezeliye*: Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 69/3 numarada 81a-85a arasında mevcuttur.

[6] *Risâle fi tefsîri'l-âyât*: Molla Lutfî'nin hac ayetlerinin tefsirine dair risalesine reddiye olup Ragıp Paşa Kütüphanesi 1460 numarada kayıtlıdır.²⁹

[7] *İbtâlî temâssi'l-küre li-nukati'l-muhtelifi fi'z-zamân*: Molla İzârî'nin, kürenin yüzeye temasıyla ilgili delil üzerinden atomculuğu inceleyen bu risalesi Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 2829 numarada (31-33 vr) kayıtlıdır.

[8] *Risâle fi İlmi'l-Kelâm*: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2829 numarada (52-54 vr) kayıtlıdır.

[9] Türkçe ve Farsça şiirler.³⁰

[10] Parmaksızoğlu zındıkların hükümlerine dair yayınladığı bir risalenin Molla İzârî'nin veya Hatîpzâde'nin kaleminden çıkmış olabileceğini belirtmiştir.³¹ Ancak Özen, eserin Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin olduğunu tespit etmiş ve yayınlamıştır.³²

olmamasının gerekçesini şöyle açıklamaktadır: "Onun böyle bir hükümden kaçınmasını biz, oğlu Mehmed Çelebi'nin Molla Lutfî'nin öğrencisi olmasına bağlıyoruz."

28 Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik-i nu'mâniyye: Hadâikü'ş-Şekâik* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1269), 297.

29 Gökyay - Özen, "Molla Lutfî", 30/257.

30 Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, 285; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 2/1892.

31 Parmaksızoğlu, "Molla Lutfî İle İlgili Yeni Bir Belge", 675.

32 Şükrü Özen, "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-Zındık Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 7-8.

2. Risale

2.1. Risalenin Adı

Molla İzârî incelediğimiz risalesine bir isim vermemiştir. Bu nedenle bazı müstensihler risaleye, içeriğini yansıtacak şekilde çeşitli isimler vermişlerdir. Nitekim nüshaların basit bir taramasında dahi risalenin ona yakın isminin olduğu görülmektedir. Örneğin risalenin adı ü nüshasında *Şerhu's-Seb'i's-ş-şidâd*; Ğ nüshasında *Risâle fi cevâbi's-Seb'i's-ş-şidâd*; Ğ nüshasında *Cevâbü'l-Mevlâ İzârî 'ale's-Seb'i's-ş-şidâd*; ı ve ı nüshasında *Risâle fi ecvibeti's-Seb'i's-ş-şidâd* olarak kayıtlıdır.

Benzer şekilde risale kütüphane kataloglarında ve bibliyografik eserlerde de farklı isimlerle kayıtlıdır. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-ş-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, *Risâle fi'l-ecvibe 'ale's-Seb'i's-ş-şidâd*, *Cevâb 'ale's-Seb'i's-ş-şidâd*, *Ecvibe ile'l-es'ile fi's-Seb'i's-ş-şidâd*, *Ecvibe 'ani's-Seb'i's-ş-şidâd*³³ bu isimlerden bazılarıdır.

Bu isimlerin her biri maksadı büyük oranda ifade etse de biz *Ecvibet 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-ş-şidâd* şeklindeki ismi tercih ettik. Çünkü risalede bir değil çok sayıda cevap olduğundan “Ecvibe” kelimesini tercih etmek daha doğru göründü. Bazı nüshalarda *Ecvibe li-Molla İzârî 'ale's-Seb'i's-ş-şidâd li Molla Lutfi* şeklinde müelliflerin isimleri kitap ismine dâhil edilmiştir. Biz müelliflerin ismini kitabın ismine dâhil etmedik. Kütüphane kayıtlarında yaygın kullanılan “el-i'tirâzât” ve “el-es'ile” kelimeleri bağlamları itibarıyla eş anlamlı olsa da Türkçede daha sık kullanıldığı ve Türkçede kullandığımız itiraz kelimesinin kökenini de gösterdiği için “el-i'tirâzât” kelimesini tercih ettik. Böylece risale için *Ecvibet 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-ş-şidâd* ismini belirlemiş olduk ki zaten kataloglarda en çok kullanılan isim de budur.

2.2. Risalenin Molla İzârî'ye Aidiyeti

Risalenin Molla İzârî'ye ait olduğu kesindir ve bu konuda farklı bir iddia yoktur. Çünkü mevcut bütün yazmalarında müellifin Molla İzârî olduğu belirtilmektedir. Meseleyi hem birinci ağızdan yazan hem de yazılı tartışmaya katılan Taşköprülüzâde de eserin Molla İzârî'ye ait olduğunu belirtir.³⁴ Katip Çelebi ve Mecdî Efendi dâhil sonraki kaynaklarda da tartışmaya katılanların Molla Lutfi ve Molla İzârî olduğu belirtilmektedir.³⁵

2.3. Risalenin Telif Tarihi ve Sebebi

Molla Lutfi ve Molla İzârî hayatlarının son yıllarını İstanbul'da Sahn-ı Semân medreselerinde müderris olarak geçirmişlerdir.³⁶ Risalenin yazılması öncesine tekabül eden ve Sultan II. Bayezid'in huzurunda yapılan sözlü münazara³⁷ muhtemelen Molla Lutfi 1489-1490 yılları

33 Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, 285; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/831.

34 Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, 284; Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû*, 157.

35 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/222; Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik*, 299.

36 Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, 280, 284.

37 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da bir yerde münazaranın “vezirlerden birinin tertip ettiği bir mecliste gerçekleşti”ğini belirtirken (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/222), bir başka yerde münazaranın Sultan huzurunda geçtiğini ifade eder. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/976; Molla Lutfi de münazaranın sultanın huzurunda geçtiğini

arasında Sahn-ı Semân'da müderris iken cereyan etmiş, risaleler de bu tarihten sonra yazılmıştır. Sultan II. Bayezid 22 Mayıs 1481'de tahta çıkmış Molla Lutfi 25 Rebiülâhîr 900 (23 Ocak 1495) tarihinde öldürülmüş, Molla İzârî ise 15 Ramazan 901 (28 Mayıs 1496) tarihinde Sahn-ı Semân müderrisi iken vefat etmiştir. Bu durumda tartışmanın cereyanı ve risalelerin yazılması 1490'lı yılların ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır.

Risalenin konusu önce Sultan II. Bayezid huzurunda yapılan bir tartışmada ele alınmış, münazarada Molla İzârî, Katip Çelebi'nin belirttiğine göre Molla Lutfi'ye "açık bir üstünlük sağlamış"tır.³⁸ Bunun üzerine Molla Lutfi'nin başvurusu üzerine Sultan, Molla Lutfi'ye "hakkın tahkiki ve batılın iptali" için yazmasını emretmiştir.³⁹ Molla Lutfi'nin risalesi yazılıp sultana sunulduktan sonra Molla İzârî risaleye muttali olmuş ve girişte belirttiği üzere sultan "meselenin düğümünün çözülmesi" için ondan Molla Lutfi'nin yazdığı risaleyi değerlendirmesini veya cevaplamasını istemiştir. Molla İzârî meseleyi araştırınca, bazı problemlerin açık olduğunu, bazı problemlerin ise İbn Sînâ'nın *es-Şifâ el-Burhân* kitabında kapalı bir şekilde bulunduğunu görmüştür. Sonuçta bu yöntemle Molla Lutfi'nin risalesini büyük oranda iktibas ederek eleştirilerini cevaplamaya çalışmıştır. Molla İzârî, uyguladığı bu yöntem sebebiyle problemin çözümüne dair kendi katkısını da "gizli olanları açığa çıkarmak ve dağınık bulunan bilgileri düzenlemek" olarak ifade etmiştir.

es-Seb'u's-şidâd'in iki sürümü⁴⁰ ile Molla İzârî'nin risalesi arasındaki ilişkinin de aydınlığa kavuşturulması gerekir. Sürecin açık bir resmi için Molla İzârî'nin mukaddimedeki tasvirini biraz daha ayrıntılı verebiliriz: Molla İzârî'ye göre Molla Lutfi istihsana dayanan yani zorunlu alana dâhil olmayan "bilimin konusu" meselesini diline dolayıp problemi de kendi kendine çözemeyince konuyu Sultan II. Bayezid'in huzuruna taşımıştır. Molla İzârî burada kullandığı "şikâyet" kelimesiyle muhtemelen, Molla Lutfi'nin konuyu hem sözlü hem yazılı olarak sultana sunmasını kastetmektedir. Bu durumda Molla İzârî'nin risalesinin *es-Seb'u's-şidâd*'in A sürümünden sonra olduğu kesinlik kazanmaktadır; çünkü onun metni A sürümünün metnini, mukaddimesi hariç, tamamen muhtevlidir. Bununla birlikte Molla İzârî'nin risalesi, *es-Seb'u's-şidâd*'in B sürümündeki konulara değinmez ve ondan habersiz görünür. Burada *es-Seb'u's-şidâd*'in B sürümünün Molla İzârî'nin cevaplarının dikkate alınarak yazıldığını da ileri sürmek mümkün değildir; çünkü B sürümünde Molla İzârî'nin cevaplarına herhangi bir işaretle bulunmaz. Bu durumda kesin olarak söylenebilecek şudur: Molla İzârî *es-Seb'u's-şidâd*'in sadece A sürümünü görmüş ve ona cevap yazmıştır. Molla Lutfi'nin ise Molla İzârî'nin cevaplarını görüp görmediğini bilmiyoruz, görmüş olsa bile ona bir cevap yazmamıştır.

teyit eder. Eşref Altaş, "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesinin Tahkik ve Değerlendirmesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 31.

38 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/222.

39 Altaş, "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesi", 31.

40 Molla Lutfi'nin risalesinin sürümleri için bk. Altaş, "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesi", 9-12.

2.4. Risalenin Kaynakları

Molla İzârî'nin eserindeki kaynaklar iki türdür.

[a] Dolaylı kaynaklar: Molla Lutfi'nin *es-Seb 'u's-şidâd* adlı risalesinde geçen kaynaklar Molla İzârî'ye nispetle dolaylıdır. Bu kaynaklar Urmevî'nin *el-Metâli'* adlı eseri üzerine Kutbüddin er-Râzî'nin yazdığı *Levâmi 'u'l-esrar* adlı şerhi ve bu şerh üzerine Seyyid Şerif'in yazdığı haşiyeler; yine Seyyid Şerif'in *Şerhu 'l-Mevâkıf* ve *Şerhu 't-Tezkire* adlı eserleridir. Bunun dışında Kutbüddin er-Râzî'nin *Tahrîrû 'l-kavâid*, Hasan Çelebi'nin *Şerhu 'l-Mevâkıf* üzerine haşiyesi ayrıca Kemâleddin el-Fârisî'nin *Şerhu 'l-Bahâiyye* adlı eseri de Molla Lutfi üzerinden Molla İzârî'nin dolaylı kaynaklarıdır. Bu kaynakları dolaylı olarak nitelememizin iki sebebi vardır: Birincisi Molla Lutfi'nin *es-Seb 'u's-şidâd* adlı risalesinde geçen kaynaklar öncelikle Molla Lutfi tarafından tespit edilmiş ve yazılmıştır, bilahare Molla İzârî onlara muttali olmuş ve nakillerin doğruluğunu teyit etmeye çalışmıştır. Nitekim o, Molla Lutfi'nin “mevcutların türlerine özgü hâller metafizikte değil, metafiziğin dallarında araştırılır” şeklindeki ifadesi hakkında “Allahualem, bu, desteksiz bir palavradan ibarettir. Çünkü ne felsefi bilimleri taksim eden risalede ne de *eş-Şifâ'* da bu konuda hiçbir iz ve işaret yoktur” demektedir. İkincisi ise bizzat Molla İzârî'nin Molla Lutfi'nin bazı kaynaklarına doğrudan ulaşamadığını itiraf etmesidir. Nitekim Molla İzârî şöyle söylemektedir:

“[Molla Lutfi'nin] Fâdıl Kemâleddin el-Fârisî'den naklettiği ifadeler doğru kabul edilirse -zira biz, onun, kendisinden iktibas yaptığı [*Şerhu 'l-Bahâiyye*] adlı şerhi henüz elde edemediğimiz için söz konusu ifadelerin doğruluğu bize göre henüz açığa çıkmış değildir, kaldı ki onun sözüne itimadımız da yoktur; çünkü bir çok defa onun söylediğinin tersi çıkmıştır ki böyle bir duruma düşmekten Allah'a sığınırız- şöyle deriz: “Şeyh'in *eş-Şifâ'* daki sözünün bağlamının zahirinden anlaşılan şudur: Burada hesap ilmi ile aritmetik diye isimlendirilen sayı ilmi ayndır.”

[b] Doğrudan kaynaklar: Molla İzârî'nin problemleri iktibas ettiği kaynak *es-Seb 'u's-şidâd'* dir. Cevaplarını devşirdiği ve doğrudan müracaat ettiği en temel kaynağı ise İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ': el-Burhân* adlı eseridir. İlaveten İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ', el-Mantuk: el-Medhal* kitabını ve yine İbn Sînâ'nın *Risâle fi 'l-hikme ve aksâmiha* adlı eserine atıf yapmaktadır. Molla İzârî'nin Tûsî'nin *Ahlak-ı Nâsırî* adlı eserine de başvurduğunu görürüz. Molla İzârî'nin risalesi, *es-Seb 'u's-şidâd'* in A ve B sürümlerinden de daha az kaynak kullanmıştır.

2.5. Risalenin Muhtevası

Molla İzârî'nin risalesi, *es-Seb 'u's-şidâd'* da özellikle Cürçânî'ye yöneltilen eleştirilere cevap olarak kaleme alınmıştır. Molla Lutfi “bilimin konusu” meselesi etrafında Cürçânî'nin farklı kitaplarından derlediği bazı cümleler üzerinden Cürçânî'yi “makul olmamakla” suçlamış ve ona yedi noktada soru/itiraz yöneltmiştir. Molla İzârî ise incelediğimiz eserde bu yedi soruyu cevaplamaya çalışmıştır.

Biz Molla İzârî'nin risalesinin içeriğini ve tartıştığı meseleleri, Molla Lutfi'nin *es-Seb 'u's-şidâd* adlı eserinde belirttiği soruları dikkate alarak sunacağız. Çünkü incelediğimiz eser *es-Seb 'u's-şidâd'* a bir cevap olarak yazılmış ve o metindeki düzeni ve içeriği esas almıştır.

Öncelikle iki eser arasındaki ilişkinin daha açık görülebilmesi için iki eserin bir tablo üzerinden karşılaştırmasını veriyoruz:

İnceleme numarası	Molla İzzârî'nin metnindeki paragraf numarası	Molla İzzârî'nin paragraflarının içeriği	Molla Lutfî'nin A sürümündeki paragraf numarası ⁴¹	Molla Lutfî'nin paragraflarının içeriği
i	İ1 (İzzârî 1) İ2	Mukaddime: Besmele, hamdele, telif sebebi	A1, A2, A3	Mukaddime: Besmele, hamdele, telif sebebi
ii	İ3	İlk dört sorunun tartışma mahalli: K. Râzî, Cürcânî ve Molla Lutfî'nin görüşlerinin nakli	A4, A5	İlk dört sorunun tartışma mahalli
iii	İ4	Birinci sorunun Molla Lutfî'den nakledilmesi	A6	Birinci soru
	İ5, İ6, İ7, İ8, İ9, İ10, İ11, İ12	Birinci sorunun cevabı		
iv	İ13	İkinci sorunun Molla Lutfî'den nakledilmesi	A7	İkinci soru
	İ13, İ14, İ15, İ16, İ17	İkinci sorunun cevabı		
v	İ18	Üçüncü sorunun Molla Lutfî'den nakledilmesi	A8	Üçüncü soru
	İ19	Üçüncü sorunun cevabı		
vi	İ20	Dördüncü sorunun Molla Lutfî'den nakledilmesi	A9	Dördüncü soru
	İ21	Dördüncü sorunun cevabı		
vii	İ22	Beşinci sorunun niza mahallinin Molla Lutfî'den nakledilmesi	A10	Beşinci sorunun niza mahalli
viii	İ23, İ24	Beşinci sorunun Molla Lutfî'den nakledilmesi	A10, A11, A12, A13	Beşinci soru
	İ25, İ26, İ27	Beşinci sorunun cevabı		
ix	İ28	Altıncı sorunun niza mahallinin Molla Lutfî'den nakledilmesi	A14	Altıncı sorunun niza mahalli
			A15	Altıncı soru
	İ29	Altıncı sorunun cevabı		

41 Karşılaştırma yapılabilmesi için şu yayındaki numaralamayı esas aldık: Altaş, "Molla Lutfî'nin 'es-Seb'û's-şidâd' Adlı Risalesi", 11.

x	İ30	Yedinci sorunun niza mahalli. Yedinci sorunun Molla Lutfi'den nakledilmesi	A16, A17, A18	Yedinci sorunun niza mahalli ve yedinci soru
	İ31	Yedinci sorunun cevabı		
	İ32	Tavsiye ve hatime		

[i] Mukaddime: Molla İzârî eserini besmele, hamdele ve salvele ile açar. Ardından adını vermeksizin bir ihvanın istihšana dayalı olan dolayısıyla zorunluluk ifade etmeyen “bilimin konusu”yla gereksizce uğraştığını ve kendi başına iş açtığını, bu işten sıyrılmayı başaramayınca da meseleyi Sultan II. Bayezid'in huzura taşıdığını, sultanın da çözüm bulunmasını emrettiğini anlatır. Molla İzârî, araştırmaları sonucunda, bazı noktaların kendiliğinden açık olduğunu, ötekilerin de İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinde bulunduğunu belirtir. Böylece ortada, istihšana dayanması itibariyle sultanın huzuruna götürülecek ve tartışmaya geçecek bir meselenin bulunmadığını, ileri sürülen itirazların çözümünün kitaplarda yazılı olması itibariyle de Molla Lutfi'nin yeterli araştırma yapmadığını ima eder. Sonuç itibariyle Molla Lutfi'nin soru ve itirazlarını tahfif ederek kendisinin rolünü “gizli olanları açığa çıkarmak ve yazılı olanları düzenleyerek sunmak” olarak ifade eder. Nitekim Molla İzârî'nin risalesi büyük oranda önceki âlimlerin metinlerinin iktibasından ibarettir.

Molla Lutfi'nin girişiyile karşılaştırıldığında, burada bazı noktalar dikkat çeker: [a] Molla Lutfi sultanın huzurunda yapılan bir münazaradan ve buradaki başarısızlığından söz eder. Molla İzârî ise meselenin Molla Lutfi tarafından sultana iletiğinden bahsetse de tartışmadan veya kendisinin bu tartışmaya katılıp katılmadığından bahsetmez. Benzer şekilde konuyu ele alan Taşköprülüzâde de sultanın huzurunda yapılan bir münazaradan bahsetmez.⁴² [b] Molla Lutfi, mukaddimede tartıştığı âlimleri inat, düşmanlık ve hasetle suçlarken⁴³ Molla İzârî bu konuya değinmez. [c] Molla Lutfi sultanın, herkesin doğruyu görmesi, yanlışı reddetmesi ve sözlü tartışmayı kazananın kim olduğunun bilinmesi için meseleyi yazmasını kendisine emrettiğini söylese de Molla İzârî başka bir durumdan bahseder. Ona göre sultan, Molla Lutfi'nin risalesinin değerlendirilmesi ve düğümün çözülmesi ile ilgilenmektedir. [d] Molla Lutfi “konu” meselesinde makul ve doğal bulmadığı bazı noktalara dair düşünce ve eleştirilerini dile getirdiğini söylerken Molla İzârî Allah'ın “konu (*mevzû* ’)” meselesinde uydurulmuş (*mevzû* ’) sözlerden kendisini korumasını isteyerek Molla Lutfi'nin uyduruk düşüncelere kapıldığını ima eder. [e] Molla Lutfi risalesine verdiği ismi mukaddimede açıkça belirtirken Molla İzârî risalesine bir ad vermez. [f] Molla Lutfi, araştırma ve eleştirisinin hakikat arayışının bir sonucu olduğunu belirtirken Molla İzârî meselenin İbn Sînâ gibi otoritelerin kitaplarında açık ya da gizli bulunduğunu ve iktibasın yeterli olacağını düşünür.

42 Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, 283; Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû* , 156-169.

43 Molla Lutfi hac ayetleri tefsiri hakkındaki risalesinin girişinde de benzer suçlamaları ifade eder. bk. Kurt, “Şehit Edilmiş Bir Molla”, 3/199-200.

[ii] İlk dört itirazın tartışma noktası: Molla İzârî Molla Lutfî'nin verdiği tartışma mahallini ıktibas etmekle birlikte, tartışmanın zeminini ayrıntılı olarak göstermek ister ve bu nedenle Urmevî'nin ifadelerine döner: Urmevî *Metâli 'u 'l-envâr* 'ı mantık ve *hikmet*⁴⁴ olarak ayırmış, ardından *hikmet* kısmını [a] umûr-ı âmme, [b] cevhere özgü meseleler, [c] araza özgü meseleler [d] ilahiyata özgü meseleler olmak üzere dört bölüme ayırmıştır.⁴⁵ Kutbüddin er-Râzî ise bu bölümlenmenin mantığını şöyle anlatır: Mantık “dolaylı”, *hikmet* ise “doğrudan” gayedir, bu nedenle birinci bölüm mantık, ikinci bölüm *hikmet* olmuştur. *Hikmet* ise insanın gücü ölçüsünce, nefsü'l-emrde olduğu şekilde dıştaki varlıklara ilişkinleri inceleyen bir bilimdir. Mevcut ise zorunlu ve mümkün; mümkün ise cevher ve araza bölünür. Dolayısıyla varlıkların hâlleri ortaklık veya özellik cihetinden incelenir ki böylece [a] zorunlu, mümkün-cevher ve mümkün-araz arasındaki ortak hâlleri “umûr-ı âmme”, [b] zorunlu “ilm-i ilâhî”, [c] mümkün-cevheri, özelliği itibariyle cevhere özgü bilim [d] arazi da özelliği itibariyle araza özgü bilim araştırır.⁴⁶ Molla İzârî'ye göre işte Cürcânî'nin ifadelerinin zemini budur. Nitekim Cürcânî *Metâli 'u 'l-envâr* 'de *hikmetin* iki tarifini verir ve bu tariflere göre *hikmetin* konusunun mutlak varlık ya da harici varlık şeklinde tek bir şey olmadığını, böyle olsaydı *hikmetin* mevcudatın türlerinin hâllerini araştıramayacağını, bilakis *hikmetin* konusunun mutlak veya harici varlıkta ortak olan “çok sayıda şey” olduğunu ve bu çok şeylerin *hikmete* nispetle uzak arazlardan olmaması için mutlak veya harici varlıkla kayıtlanması gerektiğinden bahseder.⁴⁷

[iii] Birinci soru: Molla İzârî'nin ifadesiyle Molla Lutfî'nin Cürcânî'ye itirazı şöyle özetlenebilir: Genel şeyleri araştırma görevi mutlak mevcudu araştıran *ilm-i ilâhînin* görevidir. Mevcutların türlerine özgü hâller ise *ilm-i ilâhîde* değil, alt dallarında araştırılır. İbn Sînâ bu meseleyi hikmeti taksim ettiği risalesinde belirtmiştir.⁴⁸ Bu durumda genel şeylerin araştırılması için Cürcânî'nin söylediği gibi tahsis edici kayıtlara ihtiyaç yoktur.

Molla İzârî'nin birinci soruya cevabı: Molla İzârî Molla Lutfî'nin tartışma mahalli ile ilgili tasarruflarını ve birinci sorusunu beş merhalede cevaplar:

a) Öncelikle ona göre Cürcânî'nin ifadeleri açıkça Urmevî'nin taksiminin mantığını açıklamak ve şârih Kutbüddin er-Râzî'nin ifadelerinin hangi meseleyle ilgili olduğunu göstermekten ibarettir. Çünkü Cürcânî'nin ifadeleri, *hikmetin* ilk bakışta çok sayıdaki şeyleri ne ise o olduğu bakımından araştırdığı şeklindeki vehmi izale etmeye yöneliktir.

44 Tartışmanın merkezi noktası bilimler olduğundan el-hikmet, el-felsefetü'l-ülâ, umûr-ı âmme ve el-ilmü'l-ilâhî kavramlarını metafizik diye tek bir kavram olarak karşılamadık. Çünkü tartışma isimleri farklı olan bu bilimlerin konularının ne olduğuyula ilgilidir. Sirâceddin el-Urmevî, *Metâli 'u 'l-envâr*, ed. Ebü'l-Kâsım er-Rahmânî (Tahran: Müessesesi-i Pejuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İrân, 1393), 1/26.

45 el-Urmevî, *Metâli 'u 'l-envâr*, 1/20.

46 Kutbüddin er-Râzî, *Şerhu 'l-Metâli 'u 'l-envâr*, ed. Üsâme es-Sâidî (Kum: Menşûrâtı Zevî'l-Kurbâ, 1395), 1/26.

47 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmî 'i 'l-esrâr fî Şerhi 'l-Metâli 'i 'l-envâr (es-Seyyid alâ Şerhi 'l-Metâli 'i 'l-envâr)* (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi, 1303), 20.

48 bk. Cüneyt Kaya, “İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi 'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 18-20.

b) İbn Sînâ'nın *hikmetin* bölümlenmesine dair risalesindeki ifadelerinin açıklaması babında Molla Lutfî'nin önceki âlimlere dayandırarak “Mevcutların özel türleri *ilm-i ilâhîde* değil, dallarında araştırılır” iddiası Molla İzârî'ye göre açık bir iftiradır. Çünkü ne *eş-Şifâ*'da ne de söz konusu risalede bunu destekleyecek hiçbir iz ve işaret yoktur.

c) Molla Lutfî “umûr-ı âmmeyi araştırmanın *ilk felsefenin* görevi olduğu”nu söylerken Molla İzârî'ye göre bu, tartışmanın dışındadır. Çünkü Cürçânî *ilk felsefe* hakkında konuşmamış ve onu mevcut olmak bakımından mevcudun kısımlarından saymamıştır. Aksine Cürçânî'nin yaptığı mevcudun zati arazlarını araştırılan üç ilmi belirlemek ve arazları da dördüncü kısım olarak eklemektir. Hatta bu, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'da yaptığı bir şey olup⁴⁹ Molla Lutfî gerçekte tartışılması gereken noktayı kaçırmış ve meseleyi karıştırmıştır.

d) Molla İzârî İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'daki ifadelerinde tartışılması gereken ama Molla Lutfî'nin kaçırdığı meseleyi ise şöyle açıklar: İbn Sînâ *eş-Şifâ*'da *hikmeti* fizik, matematik ve ilm-i ilâhî şeklinde üçe ayırıp fizik ve matematik kısımlarının konularını belirginleştirdikten sonra *ilm-i ilâhînin* konusu hakkında konuşmaya başlar. Buna göre bu ilimde mantık, fizik ve matematikte araştırılmayan ortak konuların araştırıldığını, ortaklığın varlık olmak bakımından varlık olduğunu belirtir. Dolayısıyla varlık olması bakımından varlık, varlığın cins ve fasıl konumundaki kısımları, birlik ve çokluk gibi ilişenleri, tikel ilimlerin ilkeleri gibi meselelerin *ilk felsefede* araştırıldığını söyler. Şimdi Molla İzârî'ye göre durum böyleyse tartışma konusu olacak şey şudur: *Hikmet* içinde, niceliğin ilişenlerini doğrudan araştırılan bir bilim olacaktır ama zorunlu varlığın hâllerini doğrudan araştırılan bir bilim olmayacaktır. Bu ise -Tanrı bilgisinin bütün felsefenin amacı olduğunu hatırlarsak- *hikmetten* beklenen amaca aykırı ve çirkin bir durumdur.

e) Molla İzârî *Metali'* müellifi Urmevî'nin *hikmetin* ilk bölümünü yani *umûr-ı âmmeyi hikmetin* genel konularını araştırılan bir bölüm olarak konumlandığını, bu nedenle onun eserinin *eş-Şifâ*'ya yöneltilen yukarıdaki eleştiriye muhatap olamayacağını belirtir. Ona göre fizik bilimlerin genel konuları nasıl ki *es-Semâü 'l-tabî'*de ele alınıyor ve özel kısımlarına özel bilimler tahsis ediliyorsa, *umûr-i âmme* de *hikmet* içinde benzer bir role sahiptir. Bu, İbn Sînâ'nın *hikmetin* kısımlarına ilişkin risalesi⁵⁰ ile Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin girişinde açıkladığı bilimler taksiminden de anlaşılabilir.⁵¹ Molla İzârî daha sonra *eş-Şifâ*'dan ve Cürçânî'nin haşiyesinden alıntılarla bu iddiasını desteklemeye çalışır.

[iv] İkinci soru şöyle özetlenebilir: Molla Lutfî'ye göre, *hikmet*, genel şeyleri, özelleştiren kayıtlarla incelerse mutlak varlığı araştıramaz. Mutlak varlığın bir bilimi olmazsa, her bilimin kendi konusunu kendisinin ispatlaması gerekir. Hâlbuki konunun varlığının aynı bilimde ispat edilmesi ittifakla doğru değildir.

49 Ebû Ali İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Mantık: el-Medhal*, ed. el-Eb Kanavâtî vd. (Kahire: Vizâretü'l-Maârifî'l-Umûmiyye -el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1376), 14-16.

50 Kaya, “İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmî'l-hikme ve tafsilihâ'sı”, 14.

51 Nasîrüddîn Tûsî, *Kitâbü'l-Müstetâb Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Muhammed Sâdık Fazlullah (Beyrut: Dârü'l-Hâdî, 1439), 87-89.

İkinci sorunun cevabı: Molla İzârî bu sorunun Cürçânî'ye değil, şârih Kutbüddin er-Râzî'nin açıkladığı şekliyle⁵² Urmevî'nin ifadelerine⁵³ yöneltilebileceğini belirtir. Ancak Molla İzârî'ye göre daha derin bir araştırma, esasında bu itirazın musannif ve şârihe de yöneltilemeyeceğini gösterebilir.

[v] Üçüncü soru: Molla Lutfî'ye göre Cürçânî'nin hikmetin konusunu “mutlak varlık” ifadesiyle kayıtlama önerisi yanlıştır, çünkü felsefede araştırılan her şey mutlak varlık cihetinden ilişiyor değildir.

Üçüncü sorunun cevabı: Molla İzârî bu soruyu da doğru kabul etmez. Çünkü soruda bilimlerde sadece bir şey cihetinden ilişkinlerin araştırılması gerektiği kastediliyorsa, bu durumda bir bilimin çok sayıda konudan birleşmesi imkânsızlaşır. Ancak yüklemelerin konulara ilişmesinde dahil olan bir şey kastediliyorsa bu doğrudur. Molla Lutfî'nin varlığın böyle bir ilişmeyi gerektirmediğine dair iddiası yanlıştır. Nitekim Molla İzârî kendi görüşüne *eş-Şifâ: el-Mantık el-Burhân*'dan bilimlerin konu birliğinin farklı tarzlarda sağlandığını anlatan uzun bir metinle delil getirir. *eş-Şifâ*'daki metne göre bilimlerin konusu [1] ya hesap ilmi için sayı örneğinde olduğu gibi gerçek bir birliğe sahiptir [2] ya da tek bir şeyde ortak çok şeydir ki bu da üç tarzda gerçekleşir: [2a] Cinsten ortaklık: Cisim, yüzey ve çizginin miktarda ortak olmaları gibi. [2b] Gayede ortaklık: Tıbbın tikel konularının sağlığa nispetlerinde ortak olmaları gibi. [2c] İlkede ortaklık: Kelâmın konularının tanrı veya şeriat ilkesinde ortak olması gibi.⁵⁴

[vi] Dördüncü soru: Bu soru Cürçânî'nin “hikmetin konusu arazî bir şeyde ortak olan çok sayıda şeydir” ifadesine⁵⁵ yöneliktir. Molla Lutfî'ye göre bu tür bir yaklaşım, hikmetin konusunun çok ve *toplam* olmasını gerektirecektir. Ayrıca Cürçânî hikmetin tanımının nazari ve ameli kısımları içerdiğini söyler. Oysa tanım parçaları içermez.⁵⁶

Dördüncü sorunun cevabı: Molla İzârî'ye dördüncü sorudaki nazari ve ameli kısımları içermeye ile bütünün parçayı içermesi kastedilmektedir ve bu da nazari ve ameli hikmetten her birinin tanımın kapsamında olduğunu söylemekten ibarettir. Tanımlanan ve tanımlayanlar zat itibarıyla bir olunca birinin diğerini içerdiğini söylemek mümkündür. Molla İzârî bu düşüncesini de *eş-Şifâ: el-Medhal*'den şu alıntıyla desteklemeyi ihmal etmez: “Felsefenin, bütün teorik incelemeleri bütün yönlerden içerdiğini düşünenlere göre ise Mantık hem felsefenin bir parçası hem de felsefenin diğer parçaları için bir alettir.”⁵⁷

[vii] Beşinci sorudaki tartışma noktası: Molla Lutfî bu meselenin kaynağını oluşturan ifadeleri doğrudan Cürçânî'den değil, muhaşşi Hasan Çelebi'den nakleder. O, *Şerhu'l-Mevâkıf*

52 er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli*, 1/26.

53 el-Urmevî, *Metâli'u'l-envâr*, 1/20.

54 Ebû Ali İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: İkinci Analitikler Burhan*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 104.

55 el-Cürçânî, *es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli*, 20.

56 Konuyla ilgili bk. Mehmet Özturan, “İslam Mantık Geleneğinde Tanım Teorisi Eleştirilerine Bir Giriş: Tam Tanım Kendisiyle Tanım Mıdır?”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Ekim 2018), 83-114.

57 Ebû Ali İbn Sînâ, *Mantığa Giriş: Medhal*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 8.

haşiyesinde Cürçânî'den bilimin konusunun ya hesap ilminin konusu gibi mutlak birliğe sahip olması gerektiğini; ya da fiziğin konusunda olduğu gibi bir cihetle kayıtlanmış birliğe sahip olması gerektiğini nakleder. Molla İzârî tartışma mahallini doğrudan Molla Lutfî'den nakletmek dışında bir açıklama yapmaz.

[viii] Beşinci soru: Bu soru da Molla Lutfî'den iktibasla iki kısım hâlinde tasvir edilebilir. İlk kısımda Molla Lutfî şunu sorar: *Hikmetin* meseleleri, uzak arazlardan olmaması için “mutlak varlık bakımından” diye kayıtlanıyorsa, fiziğin türlere dair araştırmasını da uzak arazlardan olmaması için “değişimi kabil olmaları bakımından” diye kayıtlamak gerekir. Sorunun ikinci bölümü ise Cürçânî'nin iki bilimi yani sayı ilmi ile hesap ilmini ayıştıramadığını ileri sürer. Çünkü Cürçânî'ye göre hesap ilminin konusu “sayı”dır. Molla Lutfî ise sayıyı, hesap ilminin değil aded/aritmetik ilminin konusu sayar. Çünkü sayının ya mutlak olarak hâlleri incelenir ki bu da aded/aritmetikin konusudur ya da “bilinmeyenlerin araştırılmasının keyfiyeti bakımından” araştırılır ki bu da hesap ilmidir. Molla Lutfî görüşünün doğru olduğunu göstermek için hem Kemâleddin el-Fârisî'nin otoritesine hem de onun hakkında güzel şahitlik eden Adududdin el-Îcî'nin otoritesine başvurur.

Beşinci sorunun cevabı: Molla İzârî bu soruya örnekler üzerinden cevap verir: Öncelikle, ona göre bu esaslı bir itiraz olmayıp, tam olarak örtüşmeyen (*ademü'l-mutabakat*) bir örneğe itiraz kabilindedir. İnsanlar cins ve faslı çok sayıda örnekle karşılarlar. Bir örneğin konusuna tam olarak örtüşmemesi onların bilgisizliklerini ve konuları birbirinden ayırt edemediklerini göstermez. Üstelik Cürçânî “Hesap ilminin konusu sayıdır” derken, kendisinden önceki büyük otoritelerin ifadesini tekrarlamıştır. Örneğin İbn Sînâ *eş-Şifâ*'nın muhtelif yerlerinde ve Urmevî *el-Metâli*’de de aynı ifadeleri tekrarlamıştır. Molla İzârî, Molla Lutfî'nin konumunu güçlendirmek için Fârisî'den nakil yapmasını ihtiyatla karşılamakta ve kendisi *Şerhu'l-Bahâiyye*'yi görmediği için de Molla Lutfî'ye güvenmediğini ve onun kaynak olarak gösterdiği bir çok kaynağın da Molla Lutfî'yi desteklemediğini belirtir.

[ix] Altıncı sorunun tartışma bağlamı: Cürçânî, kelâmın konusunun “dini inançların ispatıyla doğrudan veya dolaylı ilgisi bakımından bilinen şey” olarak tanımlanmasına karşı çıkmış ve örneğin kudret sıfatının kelâmında bu açıdan araştırılamayacağını söylemiştir.

[x] Altıncı soru: Bu soru Molla İzârî tarafından alıntılanmamış, sadece sorunun yukarıda verdiğimiz tartışma bağlamı nakledilmekle yetinilmiştir. Yine de altıncı soruyu kısaca hatırlatıp Molla İzârî'nin cevabına geçmek istiyoruz. Molla Lutfî bilfiil ilginin (*tealluk*) değil, bu ilgiyi alabilme imkânının araştırma için yeterli olduğunu söyleyerek Cürçânî'ye karşı çıkmıştır. Bu sorunun cevabında ise Molla İzârî, genel olarak bilimlerin konusu için “olabilirliği/imkânı” yeterli görerek Molla Lutfî'yi destekler görünür ve hatta mantığın konusunda “bilfiil ulaştırma” değil “ulaştırma imkânı” kullanılmasını örnek verir.⁵⁸ Ancak Molla İzârî, kudretin Tanrı'nın bir sıfatı olması bakımından “olabilirliği/imkânı”nın yeterli olmadığını söyleyerek Cürçânî'ye destek verir.

58 Bu konuda bk. Harun Kuşlu, “Ebû Bişr Mettâ'dan İbn Sînâ'ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul Anlamlar mı?”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (Temmuz 2019), 1-28.

[xi] Yedinci sorunun tartışma noktası: “Felek küredir ve yer küredir” şeklindeki iki mesele astronomi ile fizik bilimleri arasında ortaktır. Burada farklılaşma, delilin türü ile sağlanmaktadır. Çünkü astronomi varlık delilini, fizik ise niçin delilini vermektedir.

[xii] Yedinci soru: Molla Lutfî'ye göre bilimler, burhanların türüyle değil, konularıyla ayrışır. Dolayısıyla Cürcânî'nin “Bilimler birbirinden bazen delilin türüyle ayrışabilir” yaklaşımı “Bilimler birbirinden konularıyla ayrışır” ilkesini ihlal eder. Molla Lutfî'ye göre çözüm, konulara sınırlayıcı yönü belirten kayıtlar (*kaydû'l-haysiyet*) eklemektir. Ayrıca Molla Lutfî “Küredir” şeklindeki ifadenin felek ve yer için başka anlamlara geldiğine dikkat çeker. Felek duysal küre iken, yer, doğada olması itibariyle hakiki küredir. Bu durumda “Felek küredir” ve “Yer küredir” ifadelerinde meseleler ortak değildir.

Yedinci sorunun cevabı: Molla İzârî'nin cevabı ise bir kez daha otoriteye dayanmak şeklindedir. Dolayısıyla o *eş-Şifâ: el-Burhan*'dan alıntı yaparak konuya eklenen sınırlayıcı kayıtların konuya dâhil olmadığını söyler:

“Birincisi, iki konudan birinin daha genel diğerinin daha özel olmasıdır. İkincisi, tıp ve ahlak gibi, iki ilmin konularından her birinin kendine özgü ve ötekiyle ortak olduğu bir yönün bulunmasıdır. Üçüncüsü; konunun zatının iki ilimde de aynı olması fakat iki farklı açıdan alınması ve böylece bir açıdan bunun konusu, bir başka açıdan da ötekinin konusu olmasıdır. Nitekim gök ve alemin cismi, hem astronominin hem de doğa biliminin konusudur.”⁵⁹

[xiii] Hatime: Risalenin sonunda Molla İzârî, tavsiyelerini sıralarken Molla Lutfî'yi de hangi noktalardan eksik gördüğünü işleyici bir dille aktarmaktadır:

“Bir bilimin kurucu ve ileri gelenlerinin sözlerini derinlemesine araştırmayan kimsenin o bilimde çok konuşmaması ve tasarruf etmemesi kendisi için daha iyidir. Çünkü sinek kadar akli vehim ağları tarafından örülür; böylece örümceklerin evlerini ve kurtçukların yuvalarını “yedi sağlam gök” (*es-Seb'u's-şidâd*) gibi görmeye başlar.”

3. Nüshalar ve Nüsha Örnekleri

Eserin medrese talebeleri arasındaki yaygınlığı ve kısa olması itibariyle mecmualara alınabilme kolaylığı göz önüne alınırsa Türkiye Kütüphanelerinde çok sayıda nüshasının bulunduğu olduğu söylenebilir. Bu nüshaların tamamı mecmua içerisinde bulunup belirgin özelliklere sahip değildir. Burada tahkikte esas aldığımız nüshaları künye ve remizleriyle birlikte, öteki nüshaları ise sadece künyeleriyle birlikte veriyoruz:

1. *Cevâb 'ale's-Seb'i's-şidâd*, Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1570, 130b-134b. = ع
2. *Risâle fi Seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 1459, 167a-171a. = Ğ
3. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtı's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600. 86a-89b. = ح
4. *Risâle fi ecvibeti's-Seb'i's-şidâd*, Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, nr. 60 Hk 123/53, 344b-348a. = ق
5. *Şerhu's-Seb'i's-şidâd*, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 4391, 148b-151a. = ن

59 İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: İkinci Analitikler Burhan*, 115.

6. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler Böl., nr. 1579/17, vr. 124b-128a
7. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa (Eyüp), 199, 190-195.
8. *Ecvibe ['ale']s-Seb'i's-şidâd*, Beyazıt Devlet, Veliyyüddin Efendi, 3237, 44b-48b.
9. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, 459, 70-75.
10. *Risâle fi'l-ecvibeti 'ale's-Seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Ktp., Carullah, 1341, 103-107.
11. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 3551, 117-121.
12. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Kasidecizade, 330, 5a-b.
13. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 2829, 34-36.
14. *Ecvibe 'alâ i'tirâzâtî's-Seb'i's-şidâd 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 2099, 230-243.
15. *Ecvibe 'ani's-Seb'i's-şidâd*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, nr: 1849, 59b-68a.

4. Tahkikte İzlenen Yöntem

Risalenin tahkikine ait nüshaların büyük bir kısmı incelenmiş ve nüshaların mecmualar içerisinde, çoğunun Molla Lutfî'nin *es-Seb'u's-şidâd* adlı eserinin peşine gelecek şekilde yerleştirildiği görülmüştür. Eserin tahkikinde dört nüsha esas alınmış olup bunlar ح ق غ ع sembolleriyle gösterilmiştir.

Tahkikte ISAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) esas alınmıştır. Müellif nüshası, müellife okunmuş nüsha, müellif nüshasıyla mukabele görmüş nüsha tespit edemediğimizden tahkikte tercih yöntemi uygulanmış ve metin bu yöntemle ortaya çıkarılmıştır. Varak numaraları ع nüshasından kaydedilmiştir. ITNES'in önerdiği içerlek usulü, risalenin büyük bir kısmı alıntı olduğundan uygulanamamış ancak alıntılar köşeli tırnak işareti içerisinde gösterilmiş, vurgular ise üstten tırnak işaretiyle gösterilmiştir. Eserin nüshalarında bulunan az sayıdaki minhuvat ve ta'likler de kaydedilmiştir.

Sonuç

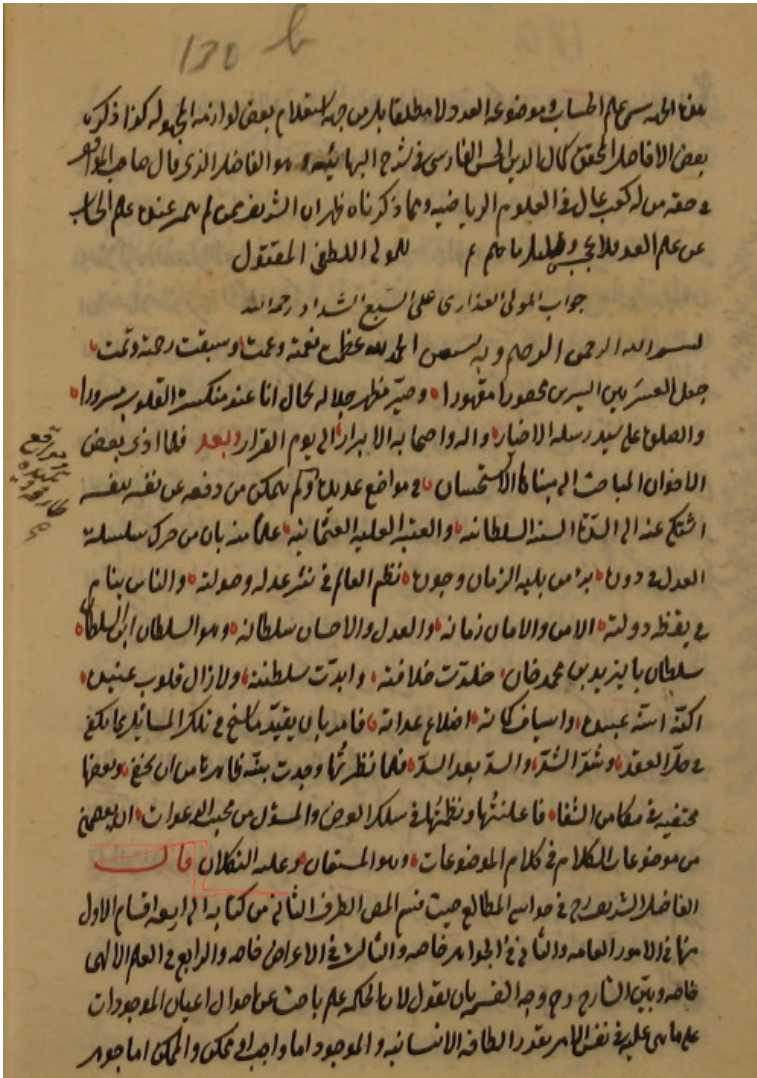
Bilimin konusu ve konunun birliği, konuların birbirinden ayrışması, sınırları ve tedahülleri İslam düşüncesinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın burhan incelemeleriyle yaygınlaşmış, müteahhirin döneminde ise özellikle mantık ve fıkıh kitaplarında ele alınmıştır. Konu Osmanlı Dönemi'nde Molla Fenârî'nin cihet-i vahdet kavramsallaştırmasıyla yeniden gündeme gelmiş, ancak incelediğimiz makale örneğinde Cürçânî merkezli tartışma Molla Lutfî'nin *es-Seb'u's-şidâd* adlı eseriyle başlamıştır. İncelediğimiz *el-Ecvibe* adlı risale Molla İzârî tarafından, sultanın

emriyle, Molla Lutfi'nin adı geçen eserinde Cürcânî'ye yönelttiği yedi itirazı değerlendirmek üzere kaleme alınmıştır. Bu nedenle risaleyi *Risâle fi def'i ş-şübeh*, Taşkoprüzâde'nin *el-Livâü'l-merfû'* adlı eseri ve cihet-i vahdet risalelerinin de içinde bulunduğu "bilimin konusunu inceleyen eserler" geleneğinin bir parçası saymak mümkündür.

Molla İzârî Molla Lutfi'nin bütün sorularını doğrudan iktibas etmiş, ancak onun âlimlere attığı ve onlardan naklettiği görüşleri, kaynak metinlerde bulunmadığı gerekçesiyle yine de güvenilir bulmamıştır. Molla İzârî kendi cevaplarını ise çoğunlukla geçmiş eserlerden alıntılarla oluşturmuştur. Yedi meselenin hiçbirinde Molla Lutfi'ye hak vermemiş ve onu İbn Sînâ, Urmevî, Cürcânî gibi âlimlere haksız eleştiriler yöneltmesi sebebiyle kınamıştır.

Molla İzârî'ye göre Molla Lutfi İbn Sînâ, Urmevî, Cürcânî gibi âlimlerin eserlerini okuyup tam anlamıyla vâkıf olsaydı ileri sürdüğü eleştirilerin gereksiz ve cevaplanmış olduğunu görecekti. Çünkü konuyla ilgili soruların cevapları açık veya gizli eski kitaplarda özellikle İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-Mantık: el-Burhân* adlı eserinde derlenmiştir. Dolayısıyla Molla İzârî bir yandan eleştirilerin cevaplarını bir vakıa olarak takdim ederken diğer yandan da adı geçen isimlerin Osmanlı ilim çevrelerindeki otoritesini merkeze alan açıklamalar yapmaktadır.

Molla Lutfi bilimlerin konusuyla ilgili Cürcânî'nin yanlış kanaatlere sahip olduğunu düşünmektedir. O bu iddiasına Cürcânî'nin eserlerinden alıntılar yaparak metafiziğin, kelâmın, doğa biliminin, hesap biliminin, aritmetiğin, astronominin konusuyla ilgili tek tek örnekler vermektedir. Ayrıca Molla Lutfi, Cürcânî'nin bilimlerin birbirinden konularıyla ayrışmasıyla ilgili ilkeyi de ihlal ettiğini ileri sürmektedir. Molla İzârî ise Molla Lutfi'nin bu eleştirilerine çoğunlukla alıntılarla cevap vermektedir ki Taşkoprülüzâde'nin de tespitine göre Molla İzârî'nin cevapları Molla Lutfi'nin itirazlarını cevaplayamamıştır. Nihayetinde bu makalede "bilimlerin konusu" meselesinin ayrıntılarda hangi düzeyde tartışıldığını gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Molla Lutfi ve Molla İzârî'nin nezdinde Osmanlı ilim geleneğinin İbn Sînâ, Urmevî, Kutbüddin er-Râzî ve Cürcânî gibi büyük âlimlere dair otorite tasavvurları örneklendirilmiştir. Özellikle bilimlerin konularıyla ilgili tartışmalara günümüz araştırmacılarının ve okuyucularının daha kolay ulaşabilmesini sağlamak için Molla İzârî'nin yazma hâlindeki bir eseri tahkik ve tahlil edilmiştir.

Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1570, 130b.

134b

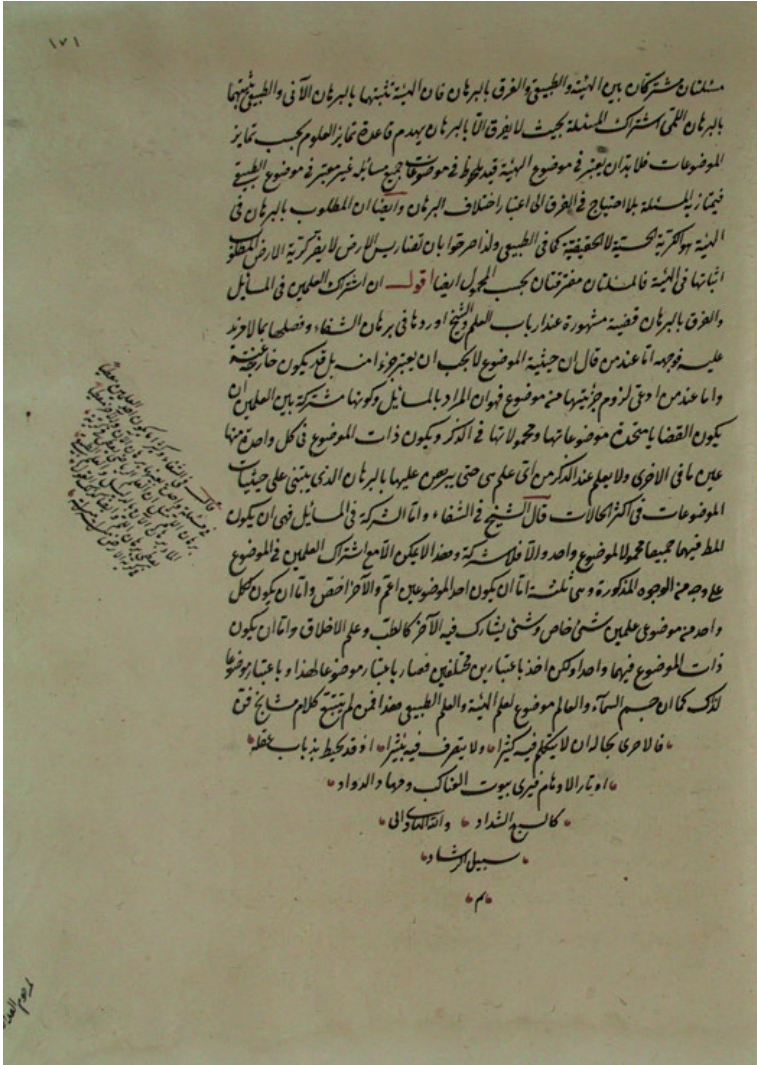
جميع ما يدعى بموضوع الطسقي مما تارة المسئلة باصنائه والعرف الى اعتبار اصناف
 البرهان وانصاف المطالب بالبرهان في الله هو الكبرية الحسية الحقيقية كما في الطسقي والارض
 فان تصاريف الارض لا يتركها الارض الملائمة انما تارة الله والسموات معتد فان حسب
 القول ايضا **قال ان** اشرك العالمين في المسئلة والعرف بالبرهان ففسيهون عند ارباب
 العلم والشع او ردا في برهان الشفاء وفضلها بما لا مزيد عليه فوجه اما عند من قال ان
 الموضوع لا يظن بعينه بل قد يكون خارج عنه فظا واما عند من ادعى لروم جبره من
 موضوع العلم فنون المراد بالمسئلة كونها مشتركة بين العالمين ان يكون الفعاليات هي
 وجودها تارة الذكر والمكون ذات الموضوع في كل واحد منها عين ما في الاخرى ولا يصح
 الذكر من أي عالم في ضمير من علمها بالبرهان الذي يتبع علمه شيئا من الموضوعات
 ما لا يشك في الشفاء واما الشك في المسئلة ان يكون الخطبها جميعا في الموضوع واحد
 والا فلا يشك وهذا لا يحس الا مع اشراك العالمين في الموضوع علم وجوه الوجوه المذكورة
 وهي ثلثة اما ان يكون احد الموضوعين اعم والاخر اخصر **العلمان** يكون كل واحد من موضوعي
 علمين شيئا خاصا بمعنى ما ذكر فيه الاخر كالعلم بالافلاك واما ان يكون **الموضوع**
 فيها واحدا ولكن اضربا عتسار من مختلفين فيضار باعتبار موضوع العلم باعتبار موضوعها
 كما في جسم السماء والعام موضوع علم الله والعام الطسقي **لهذا** قد لم يتبع كلامنا في
 فن فالله وليه ان لا ينكح فيه كنهه **ان** ولا يتصرف فيه بشره **ان** وقد ضبطه بنا بر عتد او تارة
 الاوتام فيزيه بيوت العناكب وما بالزواجر **ان** كل سبع الشراود والله الهادي الى صراط مستقيما
المرصوم العذاري

جميع ما يدعى بموضوع الطسقي مما تارة المسئلة باصنائه والعرف الى اعتبار اصناف
 البرهان وانصاف المطالب بالبرهان في الله هو الكبرية الحسية الحقيقية كما في الطسقي والارض
 فان تصاريف الارض لا يتركها الارض الملائمة انما تارة الله والسموات معتد فان حسب
 القول ايضا ان اشرك العالمين في المسئلة والعرف بالبرهان ففسيهون عند ارباب العلم
 والشع او ردا في برهان الشفاء وفضلها بما لا مزيد عليه فوجه اما عند من قال ان
 الموضوع لا يظن بعينه بل قد يكون خارج عنه فظا واما عند من ادعى لروم جبره من
 موضوع العلم فنون المراد بالمسئلة كونها مشتركة بين العالمين ان يكون الفعاليات هي
 وجودها تارة الذكر والمكون ذات الموضوع في كل واحد منها عين ما في الاخرى ولا يصح
 الذكر من أي عالم في ضمير من علمها بالبرهان الذي يتبع علمه شيئا من الموضوعات
 ما لا يشك في الشفاء واما الشك في المسئلة ان يكون الخطبها جميعا في الموضوع واحد
 والا فلا يشك وهذا لا يحس الا مع اشراك العالمين في الموضوع علم وجوه الوجوه المذكورة
 وهي ثلثة اما ان يكون احد الموضوعين اعم والاخر اخصر العلمان يكون كل واحد من موضوعي
 علمين شيئا خاصا بمعنى ما ذكر فيه الاخر كالعلم بالافلاك واما ان يكون الموضوع
 فيها واحدا ولكن اضربا عتسار من مختلفين فيضار باعتبار موضوع العلم باعتبار موضوعها
 كما في جسم السماء والعام موضوع علم الله والعام الطسقي لهذا قد لم يتبع كلامنا في
 فن فالله وليه ان لا ينكح فيه كنهه ان ولا يتصرف فيه بشره ان وقد ضبطه بنا بر عتد او تارة
 الاوتام فيزيه بيوت العناكب وما بالزواجر ان كل سبع الشراود والله الهادي الى صراط مستقيما
 المرصوم العذاري

Atif Efendi Kütüphanesi, Atif Efendi, nr. 1570, 134b.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الحمد لله الذي عظمت نعمته وعتت . وسبقت رحمته وتمت . جعل العرشين اليسرين محصورا
 مقهورا وصيرهم طغاة الجبال لما أخذ منكسرة القلوب مسرورا . والصلح على سيد رسد الاخيار
 وآله واصحابه الابرار . الى يوم القيامة وبعد فاعلم ان بعض الاخوان . المباحث التي بناها الاستحسان
 في مواضع عديدة . ولم يمكن من دفع عن نفسه بنفسه اشككي عندنا الى السعة السنية السلطانية العتية
 العلية العثمانية . مما منه بان من حركت سلسلة العدل في دوره . ما به من ثمة الزمان وجوره . نغم
 العالم في شرفه وعلوه . والكسب نيام في يقظة وروحه . الامم والامان زمانه . والعدل الاحسان
 سلطانه . هو السلطان ابن السلطان . سلطان بايزيد بن محمد خان . خلقت خلفائه . وآتيت
 سلطنته . ولا زال قلوب عبيد . الكنة سنة عبيد . واسباب كحماة . اضلع عداته . فاحر بان يقيد
 ما خرج في ملك المسائل مما كفي في حل العقد . وشذ الشدة . والسنة بعد السنة . فلما نظرنا ما جدت بعضنا
 بيننا ظاهرا فمنا نحن . وبعضنا خفية في مكالم الشفا . فاعلمتها ونظمتها في سلك العرف والسياسة
 الدواعي . ان يعنى من موضوعات الكلام في كلام الموضوعات . هو المستعان . وعلية السكيات
 قال . الفصل الشريف في حوائش المظالم حيث قسم المصنف سلك من كتابه الى اربعة اقسام
 الآول منها في الامور العامة والآث في في بواهر حاصه . والآث في في الاوضاع حاصه . والآث في في العلم المكتسب
 حاصه . وآث في في الشارح وجه القسمة بان يقول لان الحكمة علم باحث عن احوال اليعان الموجودات على ما
 عليه في نفس اللوح بقدر الطاق الانسانية والموجود اما واجب او ممكن او ممكن اما جوهرا او عرضيا فالحث
 عن احوال الموجودات اما عن احوال تخص باحد من الاقسام وعن احوال تشترك بين قسمين منها أي
 الشدة فان كان عن الاحوال المشتركة فهي الامور العامة وان كان عن الاحوال المختصة بجماعة
 او بالاعراض فمقسما او بالواجب فهو العلم الآتي بعد نقله تعريف آخر للحكمة بخلاف قيد الايمان وعلى التبعين
 ليس موضوع الحكمة شيئا واحدا هو الموجود مطلقا والموجودات متخارجي والالم بجزان بحيث فيها من الاحوال
 المختصة بانواعها بل موضوعها اشياء متعددة متشابهة في اعراضها هو الوجود المطلق او المتخارجي وحيث
 ان يقيد الاحوال المشتركة بقبول مختصة لها بواحد واحد من تلك الاشياء . لتلا يكون من الاعراض العامة
 الغريبة . قال . صاحب الاسئلة فيه بحث من وجوه الآول ان البحث عن الامور العامة وطبيعة

Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 1459, 167a.

Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 1459, 171a.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَبِنِعْمَتِهِ
 الْحَمْدُ الَّذِي عَظَّمْتَ نِعْمَتَكَ وَسَبَقَتْ رَحْمَتُكَ وَقَدَّمْتَ جَعَلَ الْعَسْرَةَ بِرَبِّكَ
 مَحْضَرًا مَقْتَبُورًا وَصَبَّرَ مَظْهَرِ جَلَابِجْجَالٍ نَاعِدًا مَكْسُورَةَ الْقَلْبِ مَسْرُورًا وَالصَّلَاةَ
 عَلَى سَيِّدِ رَسُلِ الْأَنْبِيَاءِ وَالصَّحَابَةِ الْأَبْرَارِ إِلَى يَوْمِ الْقَرَارِ وَبَعْدَ ذَلِكَ أَدَّى بَعْضُ
 الْأَخْرَاجِ الْمُبَاحِثَاتِ الَّتِي مَبْنَاهَا الْأَسْتِحْسَانُ فِي مَوَاضِعَ عَدِيدَةٍ وَلَمْ يَتِمَّ
 مِنْ دَفْعِهِ عَنْ نَفْسِهِ اشْتِكَاؤُهُ عَنِ الْمُرَادَةِ السَّنِيَّةِ السَّلْطَانِيَّةِ وَالْعَتَبَةِ
 الْعَلِيَّةِ الْعُثْمَانِيَّةِ عَلِيمًا مِنْ بَابِ سِرِّكَ سَلْسَلَةِ الْعَدْلِ فِي دَوْرِهِ بَرَاءً عَنِ بَيْدِ الزَّيْفِ
 وَجُورِهِ نَظْمَ الْعَالَمِ فِي مَرْتَعَدِهِ وَوَصُولَتِهِ وَالنَّاسِ نِيَامًا فِي بَقِيَّةِ دَوْلَتِهِ الْأَمْرُ وَالْأَمَلُ
 زَعَامَتُهُ وَالْعَدْلُ وَالنَّاحِانُ سَلْطَانَتُهُ وَهُوَ السَّلْطَانُ بْنُ السَّلْطَانِ سَلْطَانُ
 بَابِ زَيْدِ خَانَ بْنِ مُحَمَّدِ خَانَ خَلِدَتْ خِلَافَتُهُ وَابْتَدَتْ سَلْطَنَتُهُ وَلَا زَالَ قَلْبُ عَيْنِيهِ
 أَكْتَمَتْ أَسِنَّةَ عَيْبِيهِه وَأَسْيَافَ كَاتَةِ اضْطِلَاعِ عِدَائِهِ فَأَعْرَبَانِ لَعِينًا مَسْخَرًا فِي
 نَكْسَاتِ الْمَلِكِ مَا يَكْفِي فِي حُلِّ الْعَقْدِ وَشَدَائِدِ الْوَابِ بَعْدَ الْعَدْلِ فَلَمَّا نَظَرْتَهَا
 وَجَدْتِ بَعْضَهَا بَيْنَهُ ظَاهِرَةٌ مِنْ أَنْ يَخْفَى وَبَعْضَهَا مَخْتَفَةٌ فِي مَكَانِ الشَّفَا
 فَأَعْلَنَهَا وَبَنَفَلْتَهَا فِي سَلْكَ الْعَوْضِ وَالْحَسُولِ مِنْ تَحْيِيثِ الدَّعْوَاتِ أَنْ يَبْصُرَ
 مِنْ مَوْضِعَاتِ الْكَلَامِ فِي كَلَامِ الْمَوْضُوعَاتِ وَهُوَ الْمُسْتَعَانُ وَعَلِيًّا الْكَلَامَاتِ
 قَالَ الْفَاضِلُ الشَّرِيفُ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي حَوَاشِي شَرْحِ الْمَطَالِعِ حَيْثُ قَسَمَ الْمَصْلُوفُ
 الثَّانِي فِي كِتَابِهِ الْإِبْرَةِ أَقَامَ الْأَوَّلُ مِنْهَا فِي الْأُمُورِ الْعَامَّةِ وَالثَّانِي فِي الْجَوَاهِرِ
 خَاصَّةً وَالثَّلَاثُ فِي الْأَعْرَاضِ خَاصَّةً وَالرَّابِعُ فِي الْعِلْمِ الْأَسْمِيِّ خَاصَّةً وَبَيْنَ الشَّرْحِ
 وَجَدَّ الْعَيْتَةَ بِأَنْ يَقُولَ لِأَنَّ الْحِكْمَةَ عِلْمٌ بِأَحْوَالِ عِيَانِ الْمَوْجُودَاتِ عَلَى مَا هِيَ
 عَلَيْهِ فِي غَيْرِهَا بِقَدْرِ الطَّاقَةِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَالْمَوْجُودَاتُ وَالْجَبِّ وَالْمُمْكِنُ وَالْمُمْكِنُ الْإِبْرَةِ
 أَوْ عَرَضٌ فَابْتَدَتْ عَنْ أَحْوَالِ الْمَوْجُودَاتِ فَأَعْنِ أَحْوَالِ تَخْتَصُّ بِأَحَدٍ مِنْهَا لِقَامِهَا وَعَنْ
 أَحْوَالِ تَشْتَرِكُ بَيْنَ قَسَمَيْنِ مِنْهَا أَوْ بَيْنَ الثَّلَاثَةِ فَإِنْ كَانَ مِنْ الْأَحْوَالِ الْمُشْتَرِكَةِ تَشْرِيحُ
 الْأُمُورِ الْعَامَّةِ وَإِنْ كَانَ عَنْ الْأَحْوَالِ الْمُخْتَصَّةِ بِالْجَوَاهِرِ فَهُوَ الْجَوَاهِرُ أَوْ بِالْأَعْرَاضِ فَهُوَ تَشْرِيحُهَا
 أَوْ بِالْوَجْهِ فَهُوَ الْعِلْمُ الْأَسْمِيُّ بَعْدَ تَقْدِيرِهَا لِأَنَّ الْحِكْمَةَ بِحَدِّ قَيْدِ الْإِيْيَانِ وَعَلَى الْبُرْهَانِ
 لَيْسَ مَوْضِعُ الْحِكْمَةِ وَحِيدًا وَاحِدًا هُوَ الْمَوْجُودُ مُطْلَقًا أَوْ الْمَوْجُودُ إِلَى مَخْرَجِهِ وَاللَّهُ بِخَيْرِ

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600, 86a.

مشهورة عند رباب العلم والشيخ اورد في برهان الشفاه وفصلها
 بما لا مزيد عليه فوجهه اما عند من قال ان حيثية الموضوع لا يجب ان يفتقر
 منه بل قد يكون خارجة عنه فظاهر واما عند من ادعى لزوم جزئيتها فموضوع
 العلم فهو ان العلم بالمثل وكونها مشتركة بين العلمين ان يكون القضايا متحدة
 موضوعاتها ومحمولاتها في الذكر ويكون ذات الموضوع في كل واحدة منها علم
 ما في الاخرى ولا يعلم عند الذكر من اي علم هي حتى يبرهن عليها بالبرهان الذي
 يثبت على حيثيات الموضوعات في اكثر الحالات قال الشيخ في الشفاه واما
 الشراكة في المسائل فمن ان يكون المطلوب فيها جميعا محمولا في الموضوع واحد
 واما فلا شراكة وهذا لا يمكن الا مع اشتراك العلمين في الموضوع على وجه من
 الوجود المذكورة وهي ثلثة اما ان يكون احد الموضوعين اعتم والاخر اخص
 واما ان يكون لكل واحد من موضوعي علمين مشتمل خاص برشتم بشارك فيه
 الاخر كالطب وعلم الاخلاق واما ان يكون ذات الموضوع فيها وارهدها ولكن
 اخذ باعتبارين مختلفين فصار باعتبار موضوعنا لذك كان ان جسم
 السماء والعالم موضوع علم الهيئة والعلم الطبيعي هذا من لم ينسب كلامهم
 مشايخ فن فالأخرى محالة ان لا يتكلم فيه كثيرا ولا ينصرف فيه تبرا ان في حيط
 بزباب عقله او تارالاهام فيرى بينوت العناكب
 وجماد الزواد كالسبع الشداد حواءه
 الهمادي الى سبيل الرشاد
 تم اجوبة غدا ري جليل
 عن اسئلة مولانا
 لطفى رحمانه
 عيها
 م
 ٢

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600, 89b.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altaş, Eşref. "Felsefe Nedir? Cürcânî'den Taşköprülüzâde'ye Hikmetin Konusu Üzerine Bir Tartışma". *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*. ed. İhsan Fazlıoğlu - İbrahim Halil Üçer. 233-261. İstanbul: İlem, 2020.
- Altaş, Eşref. "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesinin Tahkik ve Değerlendirmesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 1-50.
- Aristoteles. *İkinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2005.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. ed. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnal. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *Hâşiye alâ Levâmî 'i'l-esrâr fi Şerhi'l-Metâli 'i'l-envâr (es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli)*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi, 1303.
- Demir, Osman. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Teorik Fizik Tartışmaları: Müeyyedzâde'nin Şubhetü'l-Âmme Risalesinde Hareket-Mekân İlişkisi". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. 1/388-400. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Gökyay, Orhan Şaik - Özen, Şükrü. "Molla Lutfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacû't-tevarih*. çev. İsmet Parmaksızoğlu. 5 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *eş-Şifâ: el-Mantık: el-Medhal*. ed. el-Eb Kanavâtî vd. Kahire: Vizâretü'l-Maârifî'l-Umûmiyye -el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1376.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Kitâbu's-Şifa: İkinci Analitikler Burhan*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Mantığa Giriş: Medhal*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi 'i'l-kütüb ve'l-fünûn*. ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1941.
- Kaya, Cüneyt. "İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmî'l-hikme ve tafsilihâ'sı: Tahkik ve Tercüme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 1-40.
- Kılaş, Fatıma Sümeyye. "İlimlerin Mevzûsuna Dair Bir Tartışma: Molla Lutfi'nin es-Seb'u's-Şidâd Risalesi". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Kurt, Muhammed Sacit. "Şehit Edilmiş Bir Molla: Molla Lutfi ve Bakara Suresi 196-200 Ayetlerinin Tefsirine Dair Risalesi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler*. 3/195-204. Tokat: Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti., 2015.

- Kuşlu, Harun. “Ebû Bîşr Mettâ’dan İbn Sînâ’ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul Anlamlar mı?” *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (Temmuz 2019), 1-28. <https://doi.org/10.26570/isad.571486>
- Mecdî Efendi. *Tercüme-i Şekâik-i nu ‘mâniyye: Hadâikü’ş-Şekâik*. İstanbul: Dârü’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1269.
- Molla Lutfi. *Hâşiyetu Mevlânâ Lutfî alâ Hâşiyet-i [Şerhi’]l-Metâli li’l-Cürçânî*. Milli Kütüphane, Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43.
- Özen, Şükrü. “Molla Lutfî’nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi’nin Ahkâmü’z-Zındîk Risalesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 7-16.
- Özturan, Mehmet. “İslam Mantık Geleneğinde Tanım Teorisi Eleştirilerine Bir Giriş: Tam Tanım Kendisiyle Tanım mıdır?” *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Ekim 2018), 83-114.
- Parmaksızoğlu, İsmet. “Molla Lutfî İle İlgili Yeni Bir Belge”. *Belleten* 44/76 (1980), 675-682.
- Râzî, Kutbuddin er-. *Şerhu’l-Metâli: Levâmi’u’l-esrâr*. ed. Üsâme es-Sâidî. 2 Cilt. Kum: Menşürâtı Zevî’l-Kurbâ, 1395.
- Râzî, Kutbuddin er-. *Tahrîrü’l-kavâ’idi’l-mantikiyye fi Şerhi Risâleti’ş-Şemsiyye*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1948.
- Sadrüşşeria, Ubeydullah b. Mes’ûd. *et-Tavzih alâ’l-Tenkîh*. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1957.
- Sungurhan-Eyduran, Aysun. *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü’ş-Şu’ara (inceleme-tenkitli metin) (2 cilt)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1999.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. ed. Nuri Akbayar. çev. Seyit Ali Kahraman. 6 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1996.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku’n-nu ‘mâniyye fi ulemâi’d-devleti’l-Osmaniyye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Araştırma Merkezi, 1985.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *el-Livâü’l-merfû’ fi halli mebâhisi’l-mevzu’*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: İlem, 2022.
- Teftâzânî, Sa’deddin. *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tavzih*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1957.
- Tekin, Kenan. “Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. yy Osmanlı İlim Düşüncesi”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 2/23-45. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Kitâbü’l-Müstetâb Ahlâk-ı Nâsırı*. çev. Muhammed Sâdık Fazlullah. Beyrut: Dârü’l-Hâdî, 1439.
- Urmevî, Sirâceddin el-. *Metâli’u’l-envâr*. ed. Ebû’l-Kâsım er-Rahmânî. 3 Cilt. Tahran: Müessese-i Pejuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İrân, 1393.
- Yaltkaya, M. Şerafettin. “Molla Lutfî”. *Tarih Semineri Dergisi* 2 (1938), 35-59.
- Risâle fi def’i’ş-şübeh ‘an havâşî mebâhisi’l-mevzû’ min kabeli ‘ilmi’l-keâm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2271.

B. Tahkikli Metin Neşri

الأجوبة على اعتراضات "السبع الشداد"

لمولى عذاري جلبي رحمه الله-

بسم الله الرحمن الرحيم

[١.] الحمد لله الذي عظمت نعمته وعتت، وسبقت رحمته وتمت، جعل العسر بين اليسرين محصورًا مقهورًا، وصير مظهر جلاله بجمال «أنا عند منكسرة القلوب» مسرورًا. والصلاة على سيد رسله الأخيار، وآله وأصحابه الأبرار، إلى يوم القرار.

[٢.] وبعد؛ فلما آذى بعض الإخوان المباحث التي ميناها الاستحسان في مواضع عديدة،⁶⁰ ولم يتمكن من دفعه عن نفسه بنفسه اشتكى عنه إلى السدة السنية السلطانية والعتبة العلية العثمانية علمًا منه بأن من حركة سلسلة العدل في دوره، بريء من بلية الزمان وجوره، نظم العالم في نشر عدله ووصلته، والناس ينالون في قبضة دولته، الأمن والأمان زمانه، والعدل والإحسان سلطانه، وهو السلطان ابن السلطان، سلطان بايزيد خان⁶¹ بين محمد خان، خلدت خلافته، وأيدت سلطنته، ولا زال قلوب عبيده أكنة أسنة عبيده، وأسيف كمانه أضلاع عداته، فأمر بأن يقيد ما سنع في تلك المسائل مما يكفي في حل العقد، وشد الشد، والشد بعد الشد، فلما نظرتها وجدت بعضها⁶² بيئة ظاهرة من أن يخفى، وبعضها مختفية في مكان⁶³ الشفاء، فأعلنتها ونظمتها في سلك العرض، والمسؤول من مجيب الدعوات أن يعصمني من موضوعات الكلام في كلام الموضوعات. وهو المستعان، وعليه التكلان.

[٣.] قال الفاضل الشريف⁶⁴ رحمه الله- في حواشي⁶⁵ المطالع حيث قسم المصنّف رحمه الله-⁶⁶ الطرف الثاني من⁶⁷ كتابه إلى أربعة أقسام: الأول منها في الأمور العامة، والثاني في الجواهر خاصة، والثالث في الأعراض خاصة، والرابع في العلم الإلهي خاصة،⁶⁸ وبين الشارح رحمه الله-⁶⁹ وجه القسمة بأن يقول: «لأن الحكمة علم باحث عن أحوال أعيان الموجودات على ما هي عليه في نفس الأمر بقدر الطاقة الإنسانية. والموجود إما واجب، أو ممكن. والممكن إما جوهر، أو عرض. فالباحث عن أحوال الموجودات إما عن أحوال تختص بأحد هذه الأقسام، أو عن أحوال تشترك بين قسمين منها، أو بين الثلاثة؛ فإن كان عن الأحوال المشتركة فهي الأمور العامة، وإن كان عن الأحوال المختصة بالجواهر فهو قسم⁷⁰ الجواهر، أو بالأعراض فهو قسمها، أو بالواجب فهو العلم الإلهي»،⁷¹ بعد نقله تعريفاً آخر للحكمة بحذف قيد «الأعيان»⁷²: «و على⁷³ التعريفين ليس موضوع الحكمة شيئاً واحداً هو الموجود مطلقاً أو الموجود الخارجي، وإلا لم يجز أن يبحث فيها عن الأحوال المختصة بأنواعها، بل موضوعها أشياء⁷⁴ متعددة متشاركة في أمر عرضي - هو الوجود المطلق أو الخارجي- وحينئذ يجب أن يقيد الأحوال المشتركة بقيود مخصصة لها بواحد واحد من تلك الأشياء لأن لا يكون

60 في هامش ع: مواقع تلميذه طارقة: صح.

61 ع غ - خان.

62 ع - بعضها.

63 ج: مكان.

64 هو علي بن محمد بن علي الشريف الحسيني المعروف بسيد مير شريف الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/١٤١٣م) المتكلم، ولد في تاكو ودرس في شيراز واصر، له مصنفات، منها: التعريفات، وشرح المواقف، وحاشية التجريد، وشرح كتاب الجعمني، وشرح التذكرة. انظر: كشف الظنون لحاجي الخليفة، ١/١٩٣، ٣٤٦، ٤٤٨، ٧٣٠، ٨٥١، ١١٧٧/٢.

65 ح + شرح.

66 أي: سراج الدين أبو النناء محمود بن أبي بكر الأرموي.

67 ج: في.

68 انظر: مطالع الأنوار للأرموي، ٢٥/١.

69 أي: قطب الدين محمد ابن محمد الرازي التحتاني.

70 ج - قسم.

71 لوامع الأسرار لقطب الدين الرازي، ٦.

72 السيد علي شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

73 وفي هامش غ: مقول قول الشريف.

74 ح: أنواع.

من الأعراض العامة الغربية».⁷⁵

[٤]. وقال صاحب الأسئلة:⁷⁶ «فيه بحث من وجوه الأول: أن البحث عن 77 الأمور العامة / [١٦٨ و] وظيفة الفلسفة الأولى المسماة بـ«الإلهي» الباحث عن الموجود المطلق من حيث هو موجود بلا تقييد بقيد خاص».⁷⁸ «وأما البحث عن الأحوال الخاصة بأنواع الموجودات المعارضة لها بحسب نوعيتها فلا يكون في الإلهي، بل في فروعه. صرح بذلك الشيخ الرئيس في رسالة له في تقسيم أصول الحكمة وفروعها،⁷⁹ فعلى هذا لا حاجة في البحث عن الأمور العامة إلى التقييد بالقيود⁸⁰ المخصصة».⁸¹

[٥]. أقول: إن كلام الفاضل حاصله: «أن علم الحكمة علم واحد وحدة ماء، فلا بد لها من موضوع ماء، فلا يجوز أن يكون موضوعها الموجود المطلق لاختصاص بعض المحمولات ببعض الموجودات، فيكون أشياء⁸² متعددة متشاركة في أمر عرضي - هو الوجود-، وحينئذ يجب أن يقيد الأحوال المشتركة بين تلك الأشياء المتعددة بقيود مخصصة لها بواحد واحد من تلك الأشياء لأن لا يكون من الأعراض العامة الغربية». وهذا بالحقيقة تصحيح لتقسيم المصنف⁸³ الحكمة إلى أربعة أقسام، وتوجيه لما وجهه الشارح⁸⁴ به؛ إذ يفهم من ظاهره أن يبحث في العلم المتعدد موضوعه عن الأعراض الشاملة لجميع موضوعاته من حيث هي كذلك. والأمر ليس كذلك، وإلا يلزم أن يكون فيه موضوع غير تلك الموضوعات المفروضة أعم منها. هذا خلف.

[٦]. وما قاله المعترض⁸⁵ من «أن البحث عن الأمور العامة وظيفه الفلسفة الأولى»⁸⁶ فمما لا تعلق له⁸⁷ بهذا المقام؛ لأن ما تكلم فيه الشريف -رحمه الله- هي القسمة التي لم يذكر فيها «الفلسفة الأولى»، ولم يجعل أحد موضوعات أقسامها هو الموجود من حيث هو موجود؛ بل جعل ما يبحث عن عوارضه الذاتية أنواعه الثلاثة، وريعت القسمة باعتبار العوارض⁸⁸ بل هو كلام مأخوذ من قول الشيخ في الشفاء⁸⁹ متعلقاً بالقسمة الثلاثة التي اعتبر موضوع⁹⁰ أحد أقسامها⁹¹ هو الموجود مطلقاً.⁹² فإين هذا من ذلك. وهو بالحقيقة خلط في الكلام على أن في مأخذه بحثاً.

[٧]. وأما دعوى التصريح في رسالة تقسيم الحكمة بـ«أن البحث عن الأحوال الخاصة بأنواع الموجودات ليس في الإلهي بل في فروعه» فلعله فرية بلا مرية؛ إذ لا أثر له في تلك الرسالة ولا في الشفاء. نعم، قد صرح فيهما بما يخالف تلك الدعوى.

[٨]. وإنما قلنا في كلام الشيخ بحث؛ لأنه بعد ما قسم الحكمة إلى ثلاثة أقسام⁹³ طبيعي وتعلمي وإلهي، وعين موضوع

75 السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

76 أي: المولى لظفي -رحمه الله-.

77 ج: من.

78 السبع الشداد لمولى لظفي، ٣٢.

79 كتاب أقسام الحكمة وتفصيلها لابن سينا.

80 ج: الأمور.

81 السبع الشداد لمولى لظفي، ٣٣.

82 ع - فلا يجوز أن يكون موضوعها الموجود المطلق لاختصاص بعض المحمولات ببعض الموجودات، فيكون أشياء.

83 أي: سراج الدين أبو الثناء محمود بن أبي بكر الأرموي.

84 أي: قطب الدين محمد ابن محمد الرازي التحتاني.

85 أي: المولى لظفي.

86 السبع الشداد لمولى لظفي، ٣٢.

87 ع - له.

88 السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

89 ج - القسمة باعتبار العوارض؛ بل هو كلام مأخوذ من قول الشيخ في الشفاء.

90 ج: موضوع.

91 ج: موضوعها. وفي هامش من نسخة أخرى: موضوع أحد أقسامها.

92 الإلهيات من كتاب الشفاء لابن سينا، ٩.

93 وفي هامش ع غ: فإن ما في الشفاء هو أن الحكمة النظرية ثلاثة أقسام: قسم يبحث فيه عن الأحوال المختصة بما يحتاج في وجوده وحده إلى المادة، وهو العلم الطبيعي. وقسم يبحث فيه عن أحوال خاصة بما يحتاج في قوامه إلى المادة، ولكن لا يحتاج في حده إليها، وهو العلم التعليمي. وقسم يبحث فيه عن أحوال الموجود من حيث هو موجود، وهو العلم الإلهي المسمى بالفلسفة الأولى [انظر: المدخل من كتاب الشفاء لابن سينا، ١٤-١٦]. وعبارة الرسالة المذكورة أن الأقسام الأصلية للعلم الإلهي هي خمسة: الأول منها: النظر في المعاني العامة لجميع الموجودات. والقسم الثاني هو الأصول والمبادئ. القسم الثالث: هو النظر في إثبات الإله الحق الأول.

الطبيعي بأنه جسم من جهة ما هو موضوع للحركة والسكون، وموضوع التعليمي بأنه إما ما هو مجرد عن المادة بالذات، وإما ما هو ذو كم: «أورد كلاماً طويلاً لتعيين موضوع الإلهي. حاصله: «أن لنا أحوالاً يجب أن⁹⁴ يبحث عنها في الحكمة غير ما يبحث عنها الطبيعي والتعليمي والمنطق. ولم يكن غير هذه العلوم علم، ولا يجوز أن يوضع لها موضوع مشترك يكون هي حالاته وعوارضه إلا⁹⁵ الموجود، فالموضوع الأول لهذا العلم هو الموجود بما هو موجود، ومطالبة الأمور التي يلحقه بما / [٦٨١] هو موجود من غير شرط، وبعض هذه الأمور هي⁹⁶ له كالأصناف كالجوهر والكم والكيف، وبعض هذه له كالعوارض الخاصة، مثل الواحد والكثير والقوة والفعل والكلّي والجزئي والممكن والواجب، فيكون مسائل هذا العلم بعضها في أسباب الموجود المعلوم بما هو موجود معلول، وبعضها في عوارض الموجود، وبعضها في مبادئ العلوم الجزئية. فهذا هو العلم المطلوب في هذه الصناعة، وهو الفلسفة الأولى، وله حد العلم الإلهي الذي هو أنه علم بالأمور المفارقة للمادة في الحد والوجود».⁹⁷ وأنت خبير بأنه يلزم مما⁹⁸ ذكر أن لا يبحث في العلوم الحكمية عن الأحوال الخاصة بالواجب تعالى قصداً وبالذات؛ بل إنما يبحث لرجوع البحث عنها إلى البحث عن أحوال الموجود من حيث هو موجود، مع أنه يبحث فيها عن الأحوال الخاصة بالأجسام والمقدار أولاً وبالذات، وهو أمر تشنيع مخالف لحكمة وضع الحكمة وتدوينه. هذا.

[٩]. وبقي في أصل الكلام شيء وهو أن يقال: إن قول صاحب المطالع⁹⁹ في تقسيم الطرف الثاني منه «الأول في الأمور العامة»¹⁰⁰ يجوز أن يكون إشارة إلى أحد أقسام الحكمة الذي موضوعه الموجود من حيث هو، أي: القسم الأول فيما يبحث فيه عن الأمور العامة التي هي عوارض ذاتية له،¹⁰¹ فيكون مطابقاً بما في الشفاء،¹⁰² غير أنه لا يرد عليه ما يرد على الشفاء، ولا يرد عليه «البحث الثاني» أيضاً، ولا يلزم منه إلا أن يكون أحد أقسام العلم كلياً بالنسبة إلى سائر الأقسام وموضوعه أعم من موضوعاتها، ولا بأس فيه، كالعالم الطبيعي؛ فإن أحد أقسامه ما يبحث فيه عن الأمور العامة لجميع الطبيعيات، وباقي أقسامه يبحث في كل منها عن أحوال المختص بنوع من الطبيعيات¹⁰³ على ما صرح به الشيخ في رسالة تقسيم¹⁰⁴ العلم،¹⁰⁵ والفاضل الطوسي¹⁰⁶ في حكمته العملية.¹⁰⁷

[١٠]. وفي الشفاء: «أن اختلاف موضوعات العلوم إما على الإطلاق من غير مداخلة وإما مع مداخلة. وهذا على وجهين: إما أن يكون أحد الموضوعين أعم كالجنس والآخر أخص، وإما أن يكون في الموضوعين شيء مشترك وشيء مباين. والقسم الأول نقسمه على قسمين: قسم يجعل الأخص من جملة الأعم حتى يكون النظر فيه جزءاً من النظر في الأعم، وقسم يفرد الأخص من الأعم، ويجعله على ما تحته؛ لأنه إما أن يكون إنما صار أخص بسبب فصول ذاتية ثم طلبت عوارضه من جهة ما صار نوعاً ولا يختص النظر بشيء منه دون شيء، وحال دون حال؛ بل يتناول جميعه مطلقاً، وهذا

وتوحيد، والدلالة على تفرده، وامتياز مشاركة موجود آخر في مرتبة وجوده، وأنه وحدة واجب الوجود، وسبب وجود ما سواه، ثم النظر في صفاته. القسم الرابع: هو النظر في إثبات الجواهر الأول الروحانية. القسم الخامس: في معرفة تسخير الجواهر الجسمانية السماوية والأرضية لتلك الجواهر الروحانية. وفروع العلم الإلهي من ذلك معرفة كيفية الوحي والنبوة والجواهر الروحانية التي تؤدي الوحي، وأن النبي عليه السلام يأتي خاصة تكون له تصدر عنه المعجزات، وأن الأبرار الأتقياء كيف يكون لهم الإلهام شبيه بالوحي وكرامات تشبه المعجزات، وما الروح الأمين وروح القدس، ومن ذلك علم المعاد. هذا. ويعلم منه حال المعترض وضحة كلامه. «منه» [انظر: في أقسام العلوم العقلية لابن سينا، ١٠٤].

94 ح - يجب أن.

95 ح: لا.

96 ح: مما.

97 انظر: الفصل الأول والثاني من المقالة الأولى من الإلهيات من كتاب الشفاء لابن سينا.

98 ح: بما.

99 أي: سراج الدين أبو التناء محمود بن أبي بكر الأرموي.

100 مطالع الأنوار للأرموي، ٢٥/١.

101 غ - له.

102 انظر: الفصل الأول والثاني من المقالة الأولى من الإلهيات من كتاب الشفاء لابن سينا.

103 ح - وباقي أقسامه يبحث في كل منها عن أحوال المختص بنوع من الطبيعيات.

104 ح - تقسيم.

105 انظر: في أقسام العلوم العقلية لابن سينا.

106 هو أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد بن الحسن الطوسي (ت. ٦٧٣هـ/١٢٧٤م). عالم في العلوم العقلية، وفلكي، وفيلسوف، ومتكلم. علامة بالأرصاد والمجسطي والرياضيات. علت منزلته عند هولوكو. وابنتي بمرافة قبة ورسداً عظيماً. توفي في بغداد، ودفن في الكاظمية. وله مؤلفات، منها: تجريد العقائد، تجريد المنطق، التذكرة في علم الهيئة. انظر: أعيان الشيعة، ٤١٥/٩-٤١٨.

107 أخلاق ناصري للطوسي، ٨٧-٨٩.

يجعل العلم بالأخص جزءاً من العلم بالأعم؛ وإما أن يكون نظره¹⁰⁸ في الأخص من جهة بعض عوارضه تتبع فصوله، وهذا يجعله علماً تحته»¹⁰⁹.

[١١]. ثم قال: «إن الطبيب ينظر في بدن الإنسان، وجزء من الطبيعي ينظر فيه أيضاً؛ لكن جزء الطبيعي ينظر فيه¹¹⁰ / [١٦٩ و] على الإطلاق، والطب ينظر فيه من جهة ما يصح ويمرض»¹¹¹. ولعل الشارح المحقق الرازي إنما لم يحمل كلام المصنف¹¹² على ما ذكرنا؛ فإن إثبات وجود الواجب تعالى لا تعرض¹¹³ له في الأمور العامة؛ بل هو في القسم الإلهي. [١٢]. وأيضاً: عامة مباحث الأمور العامة¹¹⁴ متعلقة بأحوال تلك الأمور وبأحدها عنها؛ ولذلك قال في حواشيه على شرحه: «فإن قلت: الأحوال المشتركة هي الأمور العامة، وليست مسائل في قسم الأمور العامة؛ بل موضوعات، فلا يكون بحثاً في الأمور العامة عن الأحوال المشتركة بين الأقسام. فنقول: أحوال الأمور العامة هي أعراضها الذاتية، فلا بد أن يكون مشتركاً، كما هي مشتركة»¹¹⁵ وفيه ما فيه.

[١٣]. قال: «الثاني أن الأحوال العامة إذا اعتبرت بالقيود المخصصة وجعل موضوع الحكمة أنواع الموجودات لا الموجود المطلق لزم أن لا يكون لهم علم¹¹⁷ يبحث فيه عن أحوال¹¹⁸ المطلق حتى يثبت فيه إثبات موضوعات العلوم الحكيمة بقسمة الموجود إليها وبيان وجود كل قسم مما يحتاج إلى البيان؛ بل يلزم أن يكون وجود كل من الواجب والجوهر والعرض مثبتاً له في فنه مخصصاً بالقيود، فيلزم منه أن يكون إنية الموضوع مطلوباً بالبرهان في فنه. وذلك باطل بالاتفاق»¹¹⁹.

[١٤]. أقول: إن هذا الاعتراض إنما يرد على كلام المصنف¹²⁰ مراداً منه ما قاله الشارح - رحمه الله -¹²¹ لا¹²² على كلام المحشي المحقق؛¹²³ إذ هو اعتراض على الشرح أو توجيه له،¹²⁴ ولا يتوجه إليه هذا البحث على قانون الخلاف، وهو ظاهر. وأما التخصيص عنه بالمرأة بحيث لا يرد على المتن والشرح أيضاً فبأن يقال: «إن القضية القائلة بأن موضوع العلم لا بد أن يكون مسلمة الإنية في ذلك العلم، ولا يجوز أن يكون مبنية فيه غير مسلمة؛ لأن السر فيه على ما بينوه أن المطلوب المبين في العلم إثبات الأعراض الذاتية لموضوعه، ولا شك أنه متوقف على وجوده، ولا يكون وجوده¹²⁵ عرضاً ذاتياً مبنياً فيه، وإلا لزم توقفه على نفسه. وهو ليس بصحيح؛ لأن العرض الذاتي الذي يتوقف إثباته للموضوع هو العرض الذي غير الوجود. وأما الوجود فلا يتوقف إثباته على الوجود، كما ذكره شارح الطوالع، وأشار إليه الفاضل في شرح المواقف.

[١٥]. وأما ما أوجب عنه بـ) أن الوجود المطلق مشترك بين الموجودات بأسرها، فلا يكون عرضاً ذاتياً لشيء منها، وأما الوجود¹²⁶ الخاص بواحد منها فهو جزئي حقيقي لا يحمل على شيء قطعاً، كما أورده الفاضل فيه أيضاً» فليس بسديد؛ لأن هذا إنما يصح في الحمل بالمواطأة، وحمل الوجود على الموجود ليس كذلك.

[١٦]. وفي شرح الطوالع أيضاً: «أن قولهم إن وجود الموضوع إنما يبين في علم آخر ليس على إطلاقه؛ بل المراد

108 غ - نظره.

109 على سبيل الاختصار: البرهان لابن سينا، ١٦٢-١٦٣.

110 ج - أيضاً؛ لكن جزء الطبيعي ينظر فيه

111 على سبيل الاختصار: البرهان لابن سينا، ١٦٣.

112 أي: سراج الدين أبو النشاء محمود بن أبي بكر الأزموي.

113 ج: لا نفرض.

114 غ - بل هو في القسم الإلهي. وأيضاً عامة مباحث الأمور العامة؛ صح في هامش.

115 على سبيل الاختصار: السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

116 أي: المولى لطفي.

117 ج + باحث.

118 ع + الموجود.

119 السبع الشداد للمولى لطفي، ٣٢.

120 أي: سراج الدين أبو النشاء محمود بن أبي بكر الأزموي.

121 أي: قطب الدين محمد ابن محمد الرازي التحتاني.

122 ج - لا.

123 أي: السيد الشريف الجرجاني.

124 ع - له.

125 ج - وجوده.

126 ج - المطلق مشترك بين الموجودات بأسرها فلا يكو عرضاً ذاتياً لشيء منها وأما الوجود.

منه أن الموضوع الذي هو أخص من موضوع علم آخر إنما يبين وجوده في العلم الآخر إذا كان غير [٦٩ ظ] بين».¹²⁷ [١٧]. ويمكن أن يقال أيضاً: لم لا يجوز أن يكون علم آخر كلي موضوعه أعم الموضوعات وهو الموجود¹²⁸ المطلق؛ إلا أنه لما كان الاحتياج إليه في إثبات موضوع بعض العلوم الجزئية أورد بعض مسائله في ذلك العلم الجزئي، ولم يلتفت إليه في التقسيم، فيكون عامة مسائله متروكاً¹²⁹ ذكرها في الكتاب؟

[١٨]. قال: ¹³⁰ «الثالث أن المعهود فيما إذا كان الموضوع أشياء متعددة أن يكون الأمر المشترك قيد حثية الموضوع بأن تكون قيود الحثيات في تلك الأشياء متناسبة أنواع ذلك الأمر المشترك. والذي يبحث عنه في الحكمة ليس عروض كله من جهة الوجود، كما لا يخفى، فلا وجه لجعل موضوع الحكمة أنواع الموجودات بسبب تشاركها في الوجود».¹³¹ [١٩]. أقول: إن أريد به¹³² أنه لا بد أن يكون الأمر المشترك فيه بحيث يكون البحث في العلم كله من جهته، ويكون السبب لعروض المحمولات للموضوعات هو ذلك الأمر المشترك فقط، حتى لا يبحث فيه عن العوارض الخاصة بخصوصيات المشتركة فيه فنمعه معهوديته، كيف لا؟ فحينئذ لا يكون موضوع الفن متعددًا؛ بل أمرًا واحدًا هو ذلك المشترك على ما بين في موضعه. وإن أريد أنه لا بد من أن يكون لذلك المشترك مدخل في الجملة في عروض محمولات الفن لموضوعاتها، فإن سلم ذلك؛ ولكن لا نسلم أن الوجود ليس كذلك، على أن الشيخ قال في برهان الشفاء: «قد يكون للعلم موضوع مفرد مثل العدد للحساب،¹³³ وقد يكون غير مفرد؛ بل تكون في الحقيقة موضوعات كثيرة تشترك في شيء تتحد به، وذلك على وجوه: فإنها إما أن يشترك في جنس هو الشيء المتحد اشترك الخط والسطح والجسم في جنس تتحد به وهو المقدار. وإما أن تشترك في غاية واحدة، كاشترك موضوعات الطب - أعني: الأركان والمزاجات والأخلاق والأعضاء والقوى والأفعال - إن أخذت هذه موضوعات الطب لا أجزاء موضوع واحد؛ فإنها تشترك في نسبتها إلى الصحة. وإما أن تشترك¹³⁴ في مبدأ واحد، مثل اشترك موضوعات علم الكلام، فإنها تشترك في نسبتها إلى مبدأ واحد إما طاعة الشريعة أو كونها إلهية».¹³⁵ ومن البين أن الأحوال العارضة للأركان والمزاجات وأحوالها المبحوث عنها في الطب¹³⁶ ليس عروضها لها في نفس الأمر بسبب نسبتها إلى الصحة؛ بل عروض تلك الأحوال في الأكثر منشأ نسبتها إلى الصحة. وأيضًا ليس ثبوت القدرة للواجب مثلًا بسبب نسبتها إلى مبدأ هو طاعة الشريعة أو كونه إلهية. وهو ظاهر لا ستره فيه.

[٢٠]. قال: «الرابع أن المفهوم من كلامه أن الحكمة علم واحد، متعدد موضوعه، وهو مجموع المسائل الباحثة عن أحوال أنواع الموجود، فعلى هذا يكون كل من الحكمة النظرية والعملية جزءًا من [١٧٠ و] هذا العلم الواحد الذي اعتبره، فلا وجه لقوله فيما سيجيء: «واعلم أن التعريفين المذكورين يتناولان الحكمة¹³⁷ النظرية التي فسرناها، والحكمة العملية الباحثة عن أحوال الموجودات التي وجودها بقدرتنا واختيارنا»؛¹³⁸ لأن تعريف الشيء لا يتناول أجزاءه».¹³⁹ [٢١]. أقول: إن المراد بالتناول ههنا إنما هو تناول الكل أجزاءه، يعني: أن كلاً من الحكمة النظرية والعملية داخل في المعرف - وهو يشملهما - ولما كان المعرف والمعرف متحدين بالذات كان تناول أحدهما هو تناول الآخر. قال الشيخ في أول المنطق من الشفاء: «ومن يكون الفلسفة عنده متناولة لكل بحث نظري ومن كل وجه، يكون هذا أيضًا عنده جزءًا من الفلسفة، وآلة لسائر أجزاء الفلسفة».¹⁴⁰

127 مطالع الأنظار على طواع الأنوار للإصفهاني، ١٠.

128 ع: الوجود.

129 ح + كما.

130 أي: المولى لطفي.

131 السبع الشداد لمولى لطفي، ٣٣-٣٤.

132 ح - به.

133 ح - للحساب.

134 ح: وأما الاشتراك.

135 البرهان لابن سينا، ١٥٧.

136 ح - في الطب.

137 ح: للحكمة.

138 السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢١.

139 السبع الشداد لمولى لطفي، ٣٤.

140 المدخل لابن سينا، ٥٣.

[٢٢]. قال الشريف -رحمه الله- فيما نقل عنه من **حواشي شرح المواقف**: «موضوع العلم قد يكون شيئاً واحداً إما مطلقاً، كالعدد للحساب؛¹⁴¹ وإما مقيداً بجهة، كالجسم من حيث إنه قابل للتغيير للعلم الطبيعي».¹⁴²

[٢٣]. وقال المعترض:¹⁴³ «فيه بحث: فإن الطبيعي يبحث عن الأحوال الخاصة بالجسم الفلكي أو العنصري أو غير ذلك من الأحوال الخاصة بنوع جسم، فلو كان موضوعه واحداً -أعني: الجسم المطلق- يلزم أن يكون البحث عن الأحوال الخاصة بحثاً عن الأعراض الغربية، وكذا الحال في الحساب؛ فإنه يبحث عن الأعراض الخاصة بنوع العدد، كالزوج والفردي وغير ذلك».¹⁴⁴

[٢٤]. «ثم إن العبارة الصحيحة أن يقال بدل قوله «للحساب» «لعلم العدد أو الأثرماتيقي»؛ فإن البحث عن العدد على الوجهين: الأول: البحث عن خواصه وأحواله التي يلزمه لأنه عدد، ويسمى العلم الباحث عن تلك الأحوال «علم العدد والأثرماتيقي»، وهو الذي موضوعه العدد مطلقاً. الثاني: البحث عن أحواله من جهة كيفية استعمال الأعداد المجهولة، والعلم الباحث عنه من هذه الجهة يسمى «علم الحساب»، وموضوعه العدد لا مطلقاً؛ بل من جهة استعمال بعض لوازمه المجهولة. كذا ذكره الفاضل المحقق كمال الدين الحسن الفارسي¹⁴⁵ في **شرح البهانية**¹⁴⁶ وهو الفاضل الذي قال صاحب **المواقف**¹⁴⁷ في حقه: «من له كعب عال في العلوم الرياضية».¹⁴⁸ ومما ذكرناه ظهر أن الشريف ممن لم يتميز عنده علم الحساب عن علم العدد، ولا عجب، وقليل ما هم».¹⁴⁹

[٢٥]. أقول: إن حاصل ما ذكره على تقدير صحته اعتراضٌ على المثال لعدم المطابقة. ومثله شائع فيما بينهم، كتمثيلهم النوع بالإنسان والفصل بالناطق والجنس بالحيوان وغير ذلك مما لا يحصي، ولا يلزم منه عدم علمهم بحقيقة الممثل به، وتميزها عندهم عما سواها، على أن هذا التمثيل ليس مما اخترعه الفاضل الشريف؛ بل هو واقع في كلام المتقدمين أيضاً ممن لا يتوهم الجهل في حقهم. قال الشيخ الرئيس / [١٧٠ظ] في **كتاب البرهان من الشفاء**: «إن موضوع العلم قد أخذ على الإطلاق من جهة هويته وطبيعته غير مشروط فيها زيادة معنى، ثم طلبت عوارضه الذاتية المطلقة مثل العدد للحساب».¹⁵⁰

[٢٦]. وأيضاً قد يقال في المثال الثاني: إن المراد بالعلم الطبيعي هنا يجوز أن يكون الطبيعي الكلي الذي يبحث عن الأحوال العارضة للجسم من حيث هو جسم، لا الذي قسم إليه وإلى غيره. قال الشيخ في رسالته في تقسيم الحكمة: «الطبيعية الأصلية ثمانية: قسم يعرف منه الأمور العامة لجميع الطبيعيات، وجعل أقسامها الباقية ما يعرف فيها الأحوال الخاصة بنوع دون نوع من الطبيعيات».¹⁵¹ وفي **الشفاء** «إذا كان موضوع صناعة ما جزئية -فلتكن الطب- أمراً -وليكن بدن الإنسان- وطلب عارض غريب ليس للإنسان من جهة ما هو إنسان¹⁵² -مثلاً كالسواد المطلق والحركة المطلقة- فإن السواد للإنسان من جهة ما هو جسم مركب تركيباً ما، والحركة من حيث هو جسم طبيعي، وكان له أن ينظر فيما يعرض للجسم المركب

- 141 ح: لعلم الحساب.
- 142 حواشي شرح المواقف لحسن جلي، ٤٤/١.
- 143 أي: المولى لطفی.
- 144 السبع الشداد لمولى لطفی، ٣٥.
- 145 هو كمال الدين الحسن ابن علي ابن الحسن الفارسي (ت. ٨١٧هـ/١٢١٨م). المتوفى بتبريز. من تلامذة: ابن الخوام وقطب الدين الشيرازي. وله مصنفات: منها: أساس القواعد في أصول الفوائد، أي: شرح الفوائد البهائية لابن الخوام؛ تنقيح المناظر؛ البصائر في علم المناظر، وغيرها. انظر: كشف الظنون لحاجي الخليفة، ٤٧/١، ٤٨٣، ٥٠٠، ١٣٩٦/٢.
- 146 انظر نقول الفارسي: أساس القواعد في أصول الفوائد للفارسي، ٨٦-٩٦.
- 147 هو عضد الدين الإيجي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م) عالم بالأصول والمعاني والعربية. ولي القضاء، وجرت له محنة مع صاحب كرمان، فحبسه بالقلعة، فمات مسجوناً. من تصانيفه: **المواقف في علم الكلام، العقائد العنصرية، جواهر الكلام، المدخل في علم المعاني والبيان والبدیع، الفوائد الغيائية، شرح مختصر ابن الحاجب، الرسالة الوضعية.** كشف الظنون لحاجي الخليفة، ٤١/١، ١٠٣، ٥٥٨، ٦١٦، ٨٩٨، ١١٤٤-١١٤٥، ١١٤٥-١١٥٣، ١٨٥٣-١٨٥٧، ١٨٩١-١٨٩٤.
- 148 المتن في **المواقف** هكذا: «ورأيت بعض فضلاء زماننا ممن له في علم المناظر كعب عال...» **المواقف للإيجي، ٢٤٣.**
- 149 السبع الشداد لمولى لطفی، ٣٥-٣٦.
- 150 ح: لعلم الحساب. | البرهان لابن سينا، ١٥٧.
- 151 كتاب أقسام الحكمة وتفصيلها له لابن سينا، ١٤.
- 152 ح + جسم مركب أو من حيث هو جسم كالمطلب

من حيث هو جسم مركب¹⁵³ أو من حيث هو جسم كان الطب هو عين العلم الطبيعي الكلي»¹⁵⁴.
[٢٧]. وقيل أيضًا: إن موضوعات الحكمة الطبيعية لما كانت راجعة إلى الجسم قيل: إن موضوع العلم الطبيعي واحد -هو الجسم المطلق-. وأما المثال الأول فبعد تسليم ما نقله عن الفاضل كمال الدين الفارسي -إذ لم يظهر حاله لنا بعد لعدم ظفرنا على الشرح الذي نقله عنه، وعدم الاعتماد على قوله لظهور خلافه من غير مرة، نعوذ بالله من ذلك- نقول: إن الظاهر من سياق كلام الشيخ في الشفاء هو أن المراد من علم الحساب هنا هو علم العدد المسمى بالأرثماتيقي بعينه. وهو ظاهر عند من تتبع كلام الشفاء.

[٢٨]. [قال: 155] «قال الفاضل الشريف -رحمه الله- في شرح المواقف في تعيين موضوع علم الكلام بعد ما قال «فالأولى أن يقال: المعلوم من حيث يثبت له ما هو من العقائد الدينية أو وسيلة إليها؟» «نعم، يتجه أن الحثية المذكورة لا مدخل لها في عروض القدرة للمعلوم مثلاً، فلا يكون عرضاً ذاتياً له¹⁵⁶ من تلك الحثية»¹⁵⁷.
[٢٩]. أقول: إنا قد كنا نبحث فيه بأن قيد الحثية لم لا يجوز أن يكون صلاحية ثبوت العقائد الدينية له لا ثبوتها له بالفعل؟ كما قالوا في حثية¹⁵⁸ موضوع المنطق: إنها صلاحية الإيصال، لا الإيصال بالفعل،¹⁵⁹ كما قاله الباحث هذا، إلا أن كون الواجب تعالى واحداً حقيقياً يحسم مادة الشبهة ويفرق بين المقامين؛ لأنه تعالى علة لثبوت صفاته لذاته بذاته، لا بخصوصية غير ذاته، بل الخصوصية التي لا بد منها في العلية هي عين ذاته على ما بين في موضعه، فلا وجه لاعتبار الصلاحية المذكورة هنا بخلاف موضوع المنطق.

[٣٠]. قال المعترض بعد ما نقل عن السيد الشريف -رحمه الله- من شرحه للتذكرة «الفلك كَرِي، والأرض كَرِيَّة مسألان / [١٧١ و] مشتركان بين الهيئة والطبيعي، والفرق بالبرهان؛ فإن الهيئة تثبت بالبرهان الإنسي، والطبيعي يثبت بالبرهان اللمي»¹⁶⁰. «اشترك المسألة بحيث لا يفرق إلا بالبرهان يهدم قاعدة «تمايز العلوم بحسب تمايز الموضوعات»، فلا بد أن يعتبر في موضوع الهيئة قيد ملحوظ في موضوعات جميع مسائله غير معتبر في موضوع الطبيعي، فيمتاز به المسألة بلا احتياج في الفرق إلى اعتبار اختلاف البرهان»¹⁶¹. «وأيضاً: أن المطلوب بالبرهان في الهيئة هو الكرية الحسية، لا الحقيقية كما في الطبيعي؛ ولذا صرحوا بأن تضاريس الأرض لا تضر كرية الأرض¹⁶² المطلوب إثباتها في الهيئة، فالمسألان مفترقتان بحسب المحمول أيضاً»¹⁶³.

[٣١]. أقول: إن اشترك العلمين في المسائل والفرق بالبرهان قضية مشهورة عند أرباب العلم. والشيخ أوردها في برهان الشفاء¹⁶⁴، وفصلها بما لا مزيد عليه. فوجهه إما عند من قال: إن حثية الموضوع لا يجب أن يعتبر جزءاً منه؛ بل قد يكون خارجة عنه¹⁶⁵، وإما عند من ادعى لزوم جزئيتها من موضوع العلم فهو أن المراد¹⁶⁶ بالمسائل وكونها مشتركة بين العلمين أن يكون القضايا متحدة موضوعاتها ومحمولاتها في الذكر، ويكون ذات الموضوع في كل وحدة منها عين ما في الأخرى، ولا يعلم عند الذكر من أي علم هي حتى يبرهن عليها بالبرهان الذي يتبنى على حثيات الموضوعات في

153 ح - إنسان مثلاً كالسواد المطلق والحركة المطلقة فإن السواد للإنسان من جهة ما هو جسم مركب تركيباً ما والحركة من حيث هو جسم طبيعي وكان له أن ينظر فيما يعرض للجسم المركب من حيث هو جسم مركب.

154 البرهان لابن سينا، ١٥٧.

155 أي: لمولى لطفي.

156 ح - له.

157 شرح المواقف للجرجاني، ٢٤.

158 ع: حقيقة.

159 ح - كما قالوا في حقيقة موضوع المنطق: أنها صلاحية الإيصال لا الإيصال بالفعل.

160 شرح التذكرة للجرجاني، ٩.

161 السبع الشداد لمولى لطفي، ٣٧.

162 ح - الأرض.

163 السبع الشداد لمولى لطفي، ٣٧.

164 البرهان لابن سينا، ١٦٢.

165 ح + فظاهر.

166 ح: العلم.

أكثر الحالات. قال الشيخ في الشفاء: 167 «وأما الشركة في المسائل فهي أن يكون المطلوب فيهما جميعاً محمولاً لموضوع واحد، وإلا فلا شركة، وهذا لا يمكن إلا مع اشتراك العلمين في الموضوع على وجه من الوجوه المذكورة، وهي ثلاثة: إما أن يكون أحد الموضوعين أعم والآخر أخص؛ وإما أن يكون لكل واحد من موضوعي علمين شيء خاص وشيء يشارك فيه الآخر، كالتب والاعتبار؛ وإما أن يكون ذات الموضوع فيهما واحداً؛ ولكن أخذ باعتبارين مختلفتين، فصار باعتبار موضوعاً لهذا وباعتبار موضوعاً 168 لذلك، كما أن جسم السماء والعالم موضوع لعلم الهيئة والعلم الطبيعي». 169 هذا.

[٣٢]. فمن لم يتتبع كلام مشايخ فن فالأحرى بحاله أن لا يتكلم فيه كثيراً، ولا يتصرف فيه كثيراً؛ إذ قد يحيط بذياب عقله أوتار الأوهام، فيرى بيوت العناكب ومهاد الدواد كالسبع الشداد، والله الهادي إلى سبيل الرشاد. 170

167 وفي هامش ع غ: قال في الشفاء: وكثيراً ما يكون أحد العلمين معطياً في مسألة واحدة بعينها برهان الآن. والآخر معطياً برهان اللم. مثل أن العلم الرياضي يعطي في

كرية الماء برهان الآن بالدليل، والعلم الطبيعي يعطي برهان اللم. وأيضاً كذلك القول في كرية الأرض. «منه». [انظر: البرهان لابن سينا، ١٨٠].

168 ح - لهذا وباعتبار موضوعاً

169 البرهان لابن سينا، ١٦٨.

170 ع: للمرحوم العذاري. إن: تم أجوبة عذاري جليبي عن أسئلة مولا لظفي رحم الله عليهما.

المصادر والمراجع

الأجوبة على اعتراضات السبع الشداد؛

مولانا عذاري (ت. ٩٠١ هـ / ١٤٩٦ م).
المكتبة السليمانية، قسم حسن حسني باشا، رقم ٦٠٠.

أساس القواعد في أصول الفوائد؛

كمال الدين الحسن ابن علي ابن الحسن الفارسي (ت. ٧١٨ هـ / ١٣١٩ م).
تحقيق: مصطفى الموالي، معهد المخطوطات العربية، القاهرة ١٩٩٤.

أعيان الشيعة؛

أبو محمد سيد محسن بن عبد الكريم بن علي محسن أمين (ت. ١٣٧١ هـ / ١٩٥٢ م).
تحقيق: حسن أمين، دار التعارف للمطبوعات، بيروت ١٤٠٣ هـ / ١٩٨٣ م.

حاشية على شرح المواقف؛

فناري حسن جلبي (ت. ١٤٨٦ هـ / ١٨٩١ م).
تصحيح: السيد محمد بدر الدين الحلبي، مطبعة السعادة، مصر ١٣٢٥ هـ / ١٩٠٧ م.

السبع الشداد؛

مولانا لطفی (ت. ٩٠٠ هـ / ١٤٩٥ م).

Altaş, Eşref. "Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesinin Tahkik ve Değerlendirmesi". *Tahkik İslami limler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 1-50. içinde.

السيد على شرح المطالع (شرح لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار)؛

أبو الحسن علي بن محمد بن علي بن علي السيد الشريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).
دار الطباعة العامرة، إسطنبول ١٢٧٧.

شرح التذكرة؛

أبو الحسن علي بن محمد بن علي بن علي السيد الشريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).
مكتبة كوبريلي التركية، فاضل أحمد باشا، رقم ٩٤٦.

شرح المواقف؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)؛ السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).
تصحيح: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٩ هـ / ١٩٩٨ م.

شرح المواقف للإيجي ومعه حاشيتا السيلالكوتي والجلبي على شرح المواقف؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)؛ السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٣٣ هـ / ٢٠١٢ م.

الشفاء: المنطق: - [المدخل؛

أبو علي بن سينا (ت. ٤٢٨ هـ / ١٠٣٧ م).

تحقيق: إبراهيم مذكور، أحمد فؤاد الإهواني، عبد الرحمن البدوي، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، القاهرة، ١٩٩٦ م.

الشفاء: المنطق: ٥- البرهان؛

أبو علي بن سينا (ت. ٤٢٨ هـ / ١٠٣٧ م).

تحقيق: الدكتور أبو العلا عفيفي، نشر وزارة التربية والتعليم، المطبعة الأميرية، القاهرة 1375 هـ / 1956 م.

الشفاء: الإلهيات ١-٢؛

أبو علي بن سينا (ت. ٤٢٨ هـ / ١٠٣٧ م).

تحقيق: الأب فنواطي، سعيد زايد، محمد يوسف موسى، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، القاهرة ١٣٧٠ هـ / ١٩٦٠ م.

في أقسام العلوم العقلية (ضمن: تسع رسائل في الحكمة والطبيعات)؛

أبو علي سينا

دار العرب، القاهرة د. ت.

كتاب أقسام الحكمة وتفصيلها له؛

أبو علي بن سينا (ت. ٤٢٨ هـ / ١٠٣٧ م).

Kaya, M. Cüneyt. "İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâ'sı: Tahkik ve Tercüme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (Haziran/June 2020): 1-40. içinde.

كتاب المستطاب أخلاق ناصري؛

نصير الدين الطوسي (ت. ٦٧٢ هـ / ١٢٧٤ م).

ترجمة: محمد صادق فضل الله، دار الهادي، بيروت ١٤٣٩ هـ / ٢٠١٨ م.

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون؛

مصطفى بن عبد الله كاتب جلبي الشهير بحاجي خليفة (ت. ١٠٦٧ هـ / ١٦٥٧ م).

تصحيح: محمد شرف الدين بالنتقيا، رفعت بيلكه الكلبسي، دار إحياء التراث العربي، بيروت ٢٠٠٨ م.

لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار؛

أبو عبد الله محمد بن محمد الرازي النحطاني (ت. ٧٧٦ هـ / ١٣٦٥ م).

دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٢٧٧ هـ.

مطالع الأنظار على طوابع الأنوار؛

محمود بن عبد الرحمن الأصفهاني (٧٤٩ هـ / ١٣٤٩ م)

شركة علمية، در سعادت، ۱۳۰۵هـ/۱۸۷۷م.

مطالع الأتوار ۱-۳؛

سراج الدين محمود الأرموي (ت. ۶۸۲هـ/۱۲۸۳م)

تحقیق أبو القاسم الرحمانی، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران ۱۳۹۳.

المواقف في علم الكلام؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ۷۵۶ هـ / ۱۳۵۵ م)؛

عالم الكتب، بيروت د. ت.